

**TÜRKMENISTANYŇ BILIM
MINISTRIGI**

**MAGTYMGULY ADYNDAKY
TÜRKMEN DÖWLET UNIWERSITETI**

**Daşary ýurtlaryň konstitusiýa hukugy
(okuw gollanmasy)**

AŞGABAT – 2010 ý.

B.M.Orazdurdyýewa

**Daşary ýurtlaryň konstitusiýa hukugy
(okuw gollanmasy)**

***Türkmenistanyň Bilim ministrliği
tarapyndan hödürlenildi***

**Ylmy redaktor: *hukuk ylymlarynyň
kandidaty, dosent B.Marjykov***

AŞGABAT – 2010 ý.

Giriş

Daşary ýurtlaryň konstitusiýa hukugy dersi Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygy, şeýle hem başga-da beýleki ýurtlarda hem öwrenilýär.

Türkmenistanda daşary ýurtlaryň konstitusiýa hukugy dersi Türkmenistanyň konstitusiýa hukugy dersinden soň öwrenilýär. Bu dersi öwrenmekligiň umumy bilim berijilik, hukuk öwrenijilik we tejribelik maksatlary bardyr. Şu dersiň umumy bilim berijilik maksady geljekki hukukçy talyplaryň umumy medeniýetini ýokarlandyrmaklygyň zerurlygy bilen baglydyr.

Dersiň hukuk öwrenijilik maksady bolsa şahsyýetiň statusynyň hukuk düzgünleşdirilişi, jemgyýetiň ykdysady, sosial we syýasy ulgamyň konstitusion ýörelgeleri, jemgyýetiň ruhy durmuşy, dolandyryşyň dürli görnüşleri, döwlet-çäk gurluşy, döwlet edaralarynyň we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary hakyndaky modelleriň nazary bilimlerini çuňlaşdyrmak bolup durýar.

Dersiň tejribelik maksady bolsa, ol ýa-da beýleki konstitusion institutlarynyň we konstitusion düzgünleşdirilişiniň pozitiw we negatiw taraplaryny öwrenmek bilen baglydyr.

Dürli döwletleriň konstitusion nazaryýetini we tejribesini bilmeklik Türkmenistanda konstitusion hukuk düzgünleşdirilişiň kämilleşdirilmegine ýardam eder.

Hukuk ylmy bilen gyzyklanýan talyplar üçin daşary ýurtlaryň konstitusiýa hukugy dersinden taýýarlanýan okuw gollanmasynda daşary ýurtlaryň konstitusiýa hukugynyň esasy institutlaryna garalýar.

Ondan başga-da, okuw dersiniň, möçberinde diňe daşary ýurtlaryň konstitusiýalary däl-de, eýsem Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň hem häsiýetleri we milli aýratynlyklary deňeşdirme hökmünde öwredilýär. Olardan daşary, Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyna degişli bolan döwletleriň käbirleriniň (mysal üçin, Russiýa, Gazagystan, Özbegistan döwletleriniň) konstitusiýalary hem öwredilýär.

Awtor taýýarlanan okuw gollanmasynyň daşary ýurtlaryň konstitusiýa hukugy dersi we ylmy bilen gyzyklanýan talyp ýaşlaryň bilimlerini artdyrmaga ýardam eder diýip umyt bildirýär.

Umumy bölüm

Daşary ýurtlaryň konstitusion gurluşynyň esasy häsiýetleri

§1. Daşary yurtlaryň konstitusiýalaryna umumy düşünje.

Dünýä ýüzünde häzirki wagtda döwletler özüniň köpdürliligi bilen tapawutlanýar. Halkynyň sany bilen, ykdysadyýetiniň ösüşi bilen, syýasy ýagdaý babatda dürli-dürli döwletler bar. Mysal üçin halkynyň sany boýunça Hytaý halk respublikasy 1,5 mld. Hindistan gigant döwletler hasap edilýär. In kiçi Okeaniýada Nauru respublikasy 8 müň halky bar. Edil Türkmenistanyň konstitusiýa hukukynda bolşy ýaly, daşary yurtlaryň konsititusiýa hukugy hem ylym hökmünde, belli bir hukugyň pudagy hökmünde hem-de okuw dersi hökmünde öwrenilýar. Daşary ýurtlaryň konstitusiýa hukugy hem özüniň adyny hem ýa-da konsititusiýa diýlen resmi dokumentden alyp gaýdýar. Ýöne şeýle-de bolsa bu dersde diňe bir konstitusiýa öwrenilmän, beýleki hukuk namalary hem öwrenilýar. Beýleki hukugyň pudaklaryndan tapawutlylykda, daşary ýurtlaryň konsititusiýa hukugy has möhüm jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär. Ýagny jemgyýetiň durmuşynyň esaslaryny hem-de döwlet, şahsyýet gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär. Konsititusiýa hukuk gatnaşyklarynyň döremekligi üçin ýuridiki fakt gerek. Şol gatnaşyklara gatnaşyjylara bolsa *subýektler* diýilýar. Konsititusiýa hukugynda beýleki hukugyň

pudaklaryndaky ýaly *fiziki şahs* we *ýuridiki şahs* diýlen subýektlere bölünmeýär. Daşary ýurtlaryň konsititusiýa hukugynyň subýektlerine şular degişlidir:

1) Sosial we milli birleşmeler (Halk, millet we beýleki etniki toparlar);

2) Subýektiw Döwlet we onuň bölekleri (federasiýanyň subýektleri we awtonom birleşmeler;

3) Döwletiň esasy edaralary (Döwlet Baştutany, Parlament, Ministirler kabineti we başgalar);

4) Jemgyýetçilik birleşmeleri we kollektiw. Bu ýere syýasy partiýalar (maddy girdeýjileri almaýan, syýasat bilen meşgul bolýanlar)

5) Deputatlar, halk wekilleri.

6) Ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary (graflyklar, merler we başgalar)

7) Indiwidler (raýatlar, daşary yurt raýatlary belli bir raýatlygy bolmadyk adamlar hem köp raýatlygy bolan adamlar.

Daşary ýurtlaryň konsititusiýa hukugynyň çeşmeleri:

Daşary ýurtlaryň konsititusiýa hukugynyň çeşmesi diýlende konsititusion hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän kadalary özünde jemleýän kadalaşdyryjy namalara (normativ aktlara) düşünilýär. Daşary yurtlaryň konsititusiýa hukugynyň çeşmelerine şu aşakdakylar degişlidir:

1) Konsititusiýalar;

2) Kanunlar-konsititusion kanunlar konsitituisiýa üýtgeşmeler, goşmaçalar girizýän kanunlar), organiki kanunlar Konsititusiýa hukugynyň tutuşlygyna belli bir institutuny kadalaşdyrýan, çylşyrymly tertipde kabul edilýän kanunlar haýsy hem bolsa belli bir hukuk

gatnaşyklaryny kadalaşdyrýar. Adatdan daşary kanunlar (adyndan belli bolşy ýaly adatdan daşary ýagdaýlar ýüze çykanda belli bir wagtda kabul edilýär). Kanunlar hökman Mejlis tarapyndan däl, eýsem Prezidentiň özi hem kabul edip bilýär;

3) İçerki döwlet, jemagat hukuk şertnamalary (mysal üçin 1993-nji ýylyň ýanwar aýyndaky Çehoslawakiýany bölmeklik hakyndaky ylalaşyk) 1995-nji ýyldaky Ukrainadaky Prezident bilen Parlamentiň arasyndaky konsitusion ylalaşyk);

4) Parlamentiň hem-de onuň palatalarynyň reglamentleri (Parlamentiň içerki işiniň gurluşuny alyp barýan resminama);

5) Döwlet Baştutanyň hem-de ýerine ýetiriji häkimiýetiň namalary;

6) Konstitusion gözegçiligi amala aşyrýan edaralaryň namalary. Konstitusion kazyýetler, konstitusion sowetler we başgalar);

7) *Kazyýet (sud) presedenti* – bolanda kazyýetiň ýokarky instansiýalary tarapyndan kabul edilýän hem-de aşaky kazyýet instansiýalar tarapyndan birmeňzeş işler seredilende umumy hökmany güýje eýe bolan, hem-de çap edilýän kazyýetiň kararlaryna düşünilýär;

8) *Konstitusion adatlar* – bolanda ýazylmadyk, bozulan ýagdaýynda kazyýete ýüz tutyp bolmaýan, wagtyň geçmekligi bilen gaýtalanyp, döwlet edaralarynyň işinde kanuny ähmiýet berilen adatlara düşünilýär. (Beýik Britaniýada, Täze Zelandiýada hereket edýär);

9) *Dini çüşmeler* – aýratyn hem monarhiýa döwletlerinde hereket edýär Käbir musulman döwletlerinde

Konstitusiýanyň deregine “Gurhan” hereket edýär (Katar döwleti);

10) *Hukuk doktrinasy* – bolanda kazyýetleriň karary. Ýöne ol karar meşhur ýuristleriň (hukukçylaryň), alymlaryň işlerine salgylanyp çykarylýan kararlaryna düşünilýär;

11) Halkara hukuk namalary. Mysal üçin 1950-nji ýyldaky Ýewropadaky Adam hukuklary hakyndaky konwensiýasy. 1948-nji ýyldaky Ählumumy jarnama.

Häzirki wagtda daşary yurtlaryň konstitusiýa hukugy ylmynyň meşhur alymlary diýip şulary görkezmek bolar: *Fransiýada* – Ž.Býurdo, M.Dýuwerže, B.Şantebu, D.Lawroff; *Beyik Britaniýada* – D.Makintoş, D.Marşall, P.Bromhed; *Germaniýada* – K.Hesse, K.Ştaýn, T.Mauns; *Amerikada* – S.Hantington, D.Epter, L.Traýb we başgalar.

Daşary ýurtlarda konstitusion ösüş etaplary (4 sany etaba (döwre bölünär)):

1) XVIII asyrdan – I jahan urşuna çenli döwri öz içine alýar. Ýewropada, Demirgazyk we Günorta Amerika ýurtlarynda konstitusiýalar kabul edilýär;

2) I (1914-nji ýylda) jahan urşundan – 1941-nji ýyllary, ýagny II Jahan urşy aralygyny öz içine alýar. Gündogar Ýewropa ýurtlarynda we Aziýanyň hem-de Afrikanyň käbir ýurtlarynda konstitusiýalar kabul edilýär;

3) II (1941-nji ýyldan) Jahan urşundan – 1980-1990-njy ýyllary öz içine alýar. Bu döwürde köp ýurtlar kolonial garaşlylykdan azat bolup, 100-e golaý döwlet täze Konstitusiýalaryny kabul edýärler;

4) (1980-1990ý) ýyllardan – häzirki güne çenli döwri öz içine alýar. Hususan-da 1997-nji çenli dünýä ýüzünde 100-den gowrak Konstitusiýa kabul edilýär. Bu

Konstitusiyalarda umumadamzat gymmatlyklary has-da giň öz beýanyny tapýar.

§2. Döwlet häkimiýet bölünişigi barada düşünje

Daşary ýurtlaryda häkimiýet 3 (üç) şahadan ybarat: Kanun çykaryjy; ýerine ýetiriji; kazyýet häkimiýeti .

Häkimiýet bölünişigi ýörelgesini fransuz alymy Şarl Lui Monteskye esaslandyrýar. Ähli döwletlerde kanun çykaryjy häkimiýet Parlament tarapyndan amala aşyrylýar. Parlament sözi “*Parle*” diýen fransuz sözünden gelip çykyp “*gürlemek*” diýmekligi aňladýar. Parlamentiň Watany diýlip Angliýa hasap edilýär. Parlament Ýokary wekilçilikli edara hasap edilýär. Dünýä ýüzünde häzirki wagtda Parlament köplenç 2 (iki) palatadan ybarat bolup durýar. Ol palatalar *ýokarky* we *aşaky* palata diýlip atlandyrylýar. Döwlet baştutany hem kanun çykaryjy häkimiýete doly gatnaşyp bilýär. Parlamentiň palatalarynda adatça aşaky palatanyň agzalary sany boýunça ýokarky palatanyň agzalaryndan köp bolýar. Beýik Britaniýada başgaça tersine) Ýokarky palata 1100 sany agzadan ybarat, aşaky palata 651 deputat.

Parlamentiň palatalary dürli hili atlandyrylýar. Ýöne olar adatça olary *aşaky* we *ýokarky* palata diýlip atlandyrylýar. Adatça aşaky has giň ygtyýarlyklardan peýdalanýar. Döwlet Baştutany hem kanun çykaryjy häkimiýetiň işine doly gatnaşýar, ýagny döwlet baştutany kanun çykarmak barada *teklibi* berýär we kanunlara *gol çekýär*. Parlamentiň palatalary 4-5 ýyl möhlet bilen saýlanylýar. Ýöne ýokarky palata dürli usullar bilen düzülip bilinýär. Mysal üçin Kanadada, Iordaniýada,

Taýlandda, Ýamaýkda Ýokarky palata döwlet baştutany tarapyndan belgilenilýär. Beýik Britaniýada bolsa nesilden-nesle geçýär. Aşaky palatada parlamentiň agzalary tutuşlygyna täzeden saýlanylýarlar. Ýokarky palatada bolsa, *rotasiýa ýörelgesi* ulanylýar. Mysal üçin: ABŞ-da senatorlar 6 ýyl möhlet bilen saýlanylýar. Şonuň hem 1/3 bölegi her 2 ýyldan täzeden saýlanylýar. Dünýä döwletlerinde parlamentiň diwanlygy (apparaty), 2 sany edarany öz içine alýar.

1) Parlamentiň, onuň palatalarynyň, komissiýalaryň (toparlaryň) kömekçi gulluklary (kitaphana, sekretariat, hojalyk bölümi, kompýuter hyzmatlaryny amala aşyrýan topar);

2) Parlamentiň konsultantlary (maslahatçylary) - adatça derňew gullugynda işleýänler;

3) Parlamentiň agzalarynyň şahsy kömekçileri, olaryň referentleri we sekretarlary (kätipler);

Parlamentiň ygtyýarlyklary örän giňdir. Esasy ygtyýarlygy kanun kabul etmek, wezipeli adamlary bellemekde döwletiň baştutanynyň tekliplerine garamak. Käbir döwletlerde Prezidenti Parlament saýlaýar (Turkiýe, Liwan, Ysraýyl, Italiýa, Germaniýa we ş.m.)

Ratifikasiýa - tassyk etmek, *denonsasiýa* – ýatyrnak.

Parlamant öz işini sessiýa görnüşinde amala aşyrýar. Adatça kanun kabul etmeklik daşary ýurtlarda 3 sany *okalyşdan* ybarat bolup durýar.

1) Kanunyň taslamasy barada teklipl berilýär;

2) Kanunyň taslamasynyň mazmuny ara alnyp maslahatlaşylýar;

3) Kanunyň taslamasy tutuşlugyna ara alnyp maslahatlaşyp, oňa ses berilýär; Ýöne kanunyň taslamasy 2

palata tarapyndan hem birmeňzeş tekstde kabul edilenden soň, kanun diýlip hasaplanylýar.

Ýerine ýetiriji häkimiýet:

Dürli ýurtlaryň Konsititusiýalaryna laýyklykda, ýerine ýetiriji häkimiýet döwlet baştutanyna hem-de hökümete degişlidir. Ýerine ýetiriji häkimiýet diňe kanunlary ýerine ýetirmek bilen çäklenmeýär, eýsem serenjam beriji edaradyr. Ol serenjam bermek işini hem amala aşyrýar. Käbir ýurtlarda *premyer ministr* wezipesi hem bar. Döwlet baştutany – iň ýokary wezipeli adam. Ol halkyň döwletliliginiň nyşany. Döwlet baştutany öz gezeginde örän giň ygtyýarlykdan peýdalanýar. Ol hökümeti düzýär, ministrleri wezipesine belleýär, wezipesinden boşadýar, raýatlyk meselelerini çözüýär. Günä geçmek işini amala aşyrýar. Diplomatik wekillerini belleýär, özem prezidentiň dolandyryş formasyna bagly bolýar. Monarhiýa döwletlerinde monarhyň öz tagtyny nesilden-nesle geçirmekligiň birnäçe görnüşleri bar.

1) *Saliçeskaýa* – diňe erkekler tagty neslinden-nesline geçirýär, ýagny diňe erkekler mirasdüşer bolup bilýär (Belgiýa, Norwegiýa, Ýaponiýada);

2) *Kastiliýa* – Eger ogly ýok bolan ýagdaýynda gyzlaram tagtyň eýesi bolup bilýärler (Daniýada, Ispaniýada, Beýik Britaniýada);

3) *Awstriýskaýa* – Eger-de tutuş neberesinde erkek göbekli ýok bolanda gyzlar patyşa bolup bilýärler.

4) *Şwediskaya* – Aýallaram erkekler bilen bile deňhukukly mirasdüşer bolup bilýärler. (Şwesiýada).

5) *Musulmanskiý* - (Katarda, Kuweýtde, Saud Arabystanda). Nesilşalygyň (dinastiýaň) özi kimiň Korol bolmalydygyny özbaşdak kesgitleýär.

6) *Taýpalayıň görnüşi* – bolanda taýpa maslahaty birnäçe mirasdüşer ogullarynyň içinden birini saýlaýar. (Malaziýada saýlandy, ýagny ol monarh sistemasyny amala aşyrýar);

Respublika döwletlerinde hem prezidentiň saýlanylmaklygynyň dürli usullary bar:

- 1) Prezidenti parlamentiň saýlamaklygy;
- 2) Saýlawçylaryň kollegiýasynyň saýlamaklygy;
- 3) Gös-göni saýlawçylar tarapyndan saýlanmaklygy;
- 4) Saýlawçylaryň ses bermekligi esasynda prezident saýlanylýar;

Ýerine ýetiriji häkimýetiň ygtyýarlyklary şol döwletiň dolandyryş formasyna laýyklykda kesgitlenýär. Prezident respublikalarynda hökümetiň ygtyýarlygy has giň bolýar. Özem gös-göni Prezidentiň önünde jogapkär bolup durýar. Parlament respublikalarynda tersine, sebäbi hökümet parlament tarapyndan düzülýär we parlamentiň önünde jogapkär.

Kazyýet häkimýeti:

Dünýäniň ýurtlarynda dürli hili hukuk goraýjy edaralary hereket edýär. Doznaniýa (anyklaýyş) we derňew edaralary, prokuratura, notarius, adwokatura we beýlekiler. Şolaryň içinde kazyýet döwlet häkimýetiniň aýratyn bir şahasy bolmak bilen aýratyn bir orun eýeleýär. Kazyýetiň gös-göni kesgitlenen öz ygtyýarlyklary bolýar. Ol kanunam çykarmaýar, ýerine ýetirmeýär, ýagny ýerine ýetirji, serenjam berijilik işi bilen meşgullanmaýar. Eýsem ol jemgyýetde dürli hili gapma-garşylyklar esasynda döreýän anyk işlere we jedellere seredýär hem çözýär. Bulara kazyýet iş ýöredişiniň (prossesiniň) dowamynda seredilýär.

Kazyýetiň işi esasan hukugyň agalygyny üpjün etmeklikden ybarat bolup durýar. Adatça kazyýete ýüz tutmaklyk tölegli bolup durýar. Kazyýetler dürli usul bilen döredilýär. Kazylar saýlanylyp hem-de bellenilip bilinýär. Ýöne adatça köp ýurtlarda kazylar bellenilýärler. Mysal üçin: ABŞ-da, Yaponiýada imperator tarapyndan kazylar ömürlük ýa-da belli bir ýaşa ýetýänçäler wezipelerini eýeläp bilýärler. Mysal üçin: Beýik Britaniýada kazylar 72 ýaşdan pensiýa gitmäge borçly, Yaponiýada 65 ýaş. Dürli ýurtlarda kazy bolmak üçin belli bir ýaş talap edilýär. Ukrainada 25 ýaş, Fransiýada 40 ýaş.

Daşary ýurtlaryň döwlet gurluş formasy

§1. Federasiýa we onuň görnüşleri.

Döwlet dolandyryşynyň görnüşleri:

- 1) Döwlet territorial gurluş formasy (federasiýa, unitar, konfederasiýa);
- 2) Syýasy dolandyryş formasy (respublika, monarhiýa);
- 3) Syýasy düzgün formasy (demokratik , antidemokratik);

1) Konsititusiýa hukugynda döwletiň çägi (territoriýasy), döwletiň serhedi diýen düşüňjeler bar. Döwletiň çägi ol ýa-da beýleki bir görnüşde şol döwletiň konsititusiýasynda beýan edilýär.

Her bir döwletiň çägi ony dolandyrmak üçin dürli dolandyryş (adminstratiw) ýa-da syýasy ähmiýetli böleklere bölünýär. Şol hem döwletiň dolandyryş çäk

gurluş formasyny aňladýar. Adatça döwletiň dolandyryş çäk gurluş formasy 2 sany görnüşe bölünýär;

1. Unitar;
2. Federasiýa;
3. Konfederasiýa;

Federasiýa – “Federare” diýen latyn sözünden gelip çykyp, “birleşmek, soýuzy berkitmek” diýmekligi aňladýar. Başgaça aýdylanda bolsa federasiýa – bu köpmilletli, çylşyrymly, döwlet gurluşynyň görnüşidir (formasydyr). Federatiw döwletleriň düzümine birnäçe agza döwletler ýada döwlet birleşmeleri girýär. Bu döwlet birleşmeleri dürli hili atlandyrylyp bilinýär: mysal üçin ştatlar, ýerler, emirlikler, prowinsiýa, kanton diýilýär, ýagny (ştatlar-ABŞ-da, ýerler-Germaniýa, Awstriýa; emirlikler-Birleşen Arap emirliklerinde, prowinsiýa-Päkistan, Kanada; kanton-Şweýsariýada. Şolaryň hemmesine birlikde *federasiýanyň subýetkleri* diýilýär.

Häzirki wagtda daşary ýurtlarda 23 sany federatiw döwlet bar. Ýewropada-6 sany (Russiýa, Awstriýa, Belgiýa, Şweýsariýa); Aziýada 4 sany (Hindistan, Malaziýa, Birleşen Arap Emirlikleri, Päkistan); Amerikada-6 sany; Afrikada-4 sany, Okeaniýada-3 sanysy bar. Federasiýanyň dörediliş usuly boýunça 2 sany görnüş bolýar:

1. Şertnamalaýyn federasiýa;
2. Konsititution federasiýa;

Şertnamalaýyn federasiýada subýektleriň ygtyýarlyklary has uly bolýar. *Konsititution federasiýada* tersine.

Federasiýanyň subýektleriniň sany 2-den 50-ä çenli bolup bilýär. Mysal üçin Efiopiýada 9, Malaziýada 13, ABŞ-da 50 we ş.m.

Federasiýanyň subýektleri adatça özüniň konsititusiýasyny kabul edýärler. Olaryň her birinde döwlet häkimiýet bölünişigi bolýar. Ýagny kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji, kazyýet häkimiýetleri hereket edýär. Käbir subýektleriň öz raýatlygy hem bolýar. Subýektler bilen deň hatarda köp federatiw döwletleriň düzümine federasiýanyň subýektleri bolmadyk territorial birleşmeler girýär. Mysal üçin federal okrug, ABŞ-da Kolumbiýa federal okrug ol ýerde Waşinton paýtagty ýerleşýär. Umuman dürli hili territorial birleşmeler bar. Federal territoriýalar, assosirlenen döwletler we ş.m.

Federasiýanyň düzüm bölekleri bolup durýan şu territoriýalarda özleriniň konsititusiýalary ýok. Diňe käbir ýagdaýlarda ýerli parlamentlerini döredip bilýärler. Federasiýanyň subýektleriniň onuň düzümine girmäge hem-de onuň düzüminden çykmaga bolan hukugyna sesessiýa hukugy diýilýär, adatça federasiýanyň subýektleri sesessiýa hukugyndan peýdalanmaýarlar.

Federasiýanyň ygtyýarlyklary 3 sany görnüşe bölünýär.

- 1) Diňe federasiýanyň ygtyýarlyklary;
- 2) Diňe subýektleriň ygtyýarlyklary;
- 3) Federasiýanyň hem-de subýektleriň bilelikdäki ygtyýarlyklary;
- 4) Beýleki ygtyýarlyklar;

§2. Unitar döwletler we onuň görnüşleri.

Unitar döwlet - bu bir milletli ýönekeý döwlet gurluş formasydyr. Unitar sözi “Unus” diýen latyn sözünden gelip çykyp, “bir, birlik, bitewilik” diýmekligi aňladýar. Unitar döwletleriň düzüminde awtonom birleşmeler bolup bilýär. Olar hem dürli hili atlandyrylýar. Unitar döwletleriňem 2 sany görnüşi bar.

- 1) Ýönekeý unitar döwlet.
- 2) Çylşyrymly unitar döwlet.

Çylşyrymly unitar döwletleriň düzüminde awtonom birleşmeler bolýar. Ýönekeý unitar döwletlerde bolsa, tersine awtonomiýa bolmaýar. Sözüň giň manysynda awtonomiýa diýilende döwletiň belli bir bölegine käbir ýerli meseleleri çözmeklikde özbaşdaklyk hukugynyň berilmekligi bolýar. Awtonomiýa diýilende, belli bir territoriýada ýaşaýan ilatyň milli düzümini, medeniýetini, adatyny, ýaşayşyny hasaba almak bilen aýratyn syýasy territorial birliklere düşünilýär. Mysal üçin Beýik Btinaýada, Demirgazyk Irlandiýada bar. Fransiýada bar. Yrakda Yrak Kürdistany, Özbegistanda Garagalpagystan, Azerbeýjanda Mahiçewan, Gruziýada Abhaziýa.

Awtonomiýanyň esasan 2 sany görnüşi bolýar:

- 1) Milli territorial awtonomiýa;
- 2) Medeni-milli awtonomiýa;

Medeni-milli awtonomiýa bolanda belli bir milletiň etniki toparynyň wekilleri dagynyk ýaşaýan ýerlerde döredilýär. Şonda-da milletler özleriniň saýlawly edarasyny döredip bilýär. Olar hem öz dilleri, medeniýeti bilen hemde ýaşayşy bilen baglylykda meseleleri çözmekde parlamentleriň özüniň etniki toparynyň wekiline ugradyp

bilýärler. Özleriniň awtonom birleşmeleri hem hereket edýär. Mysal üçin Beýik Britaniýada, Şotlandiýada.

Milli territorial (çäk gurluşy boýunça) awtonomiýa 2 sany görnüşe bölünýär.

- 1) Syýasy awtonomiýa;
- 2) Adminstratiw awtonomiýa;

Syýasy awtonomiýada döwletleriň käbir alamatlary gabat gelýär. Ýagny ýerli meseleler çözmekde kanun çykaryjylyk hukugyndan peýdalanýarlar, käbir umumy döwlet meselelerini çözmäge gatnaşyp bilýärler. Şeýle hem ýerli häkimýetiň ýerine ýetiriji edaralary bolýar. Ýöne bularyň kazyýet ulgamy özbaşdak bolmaýar. Döwletde ýeke-täk kazyýet ulgamy hereket edýär ýagny örän seýrek halatlarda olar özüniň raýatlygyny konsititusiýasyny hem kabul edip bilýärler. Mysal üçin Ukrainada Krym awtonom respublikasy ön adminstratiw awtonomiýada munuň ýaly özbaşdak kanun çykaryjylyk, ýerine ýetirijilik hukugy yok, ýöne beýleki ýönekeý dolandyryş çäk birliklerden tapawutlylykda olar daşary ykdysady gatnaşyklaryna degişlilikde şeýlede döwletiň ýokary edaralarynyň namalary şertlere laýyk däl diýilip hasap edilen halatynda oasynyň razylygy bilen üýtgedilip ýa-da ýatyrylyp bilinýär. Awtonom birleşmeler federasiýanyň subýektlerinde hem döredilip bilinýär.

Umuman dünýäde awtonomiýanyň dürli görnüşleri köpeliýär. Ýöne käbir döwletlerde awtonom birleşmäni döretmekligi konsititusiýa gadagan edýär. Mysal üçin Bolgariýanyň 1991-nji ýyldaky konsititusiýasy.

§3. Konfederasiýanyň aýratynlyklary.

Konfederasiýa – bu hem syýasy çäk gurluş formanyň bir görnüşi bolup durýar. Konfederasiýa - bolsa esasan halkara hukuk birleşmesi hasap edilýär, ýöne onda konsititusiýa hukugynyň hem käbir alamatlary gabat gelýär.

Konfederasiýanyň aýratynlyklary:

- Konfederasiýa belli bir wagtlaýyn döredilýän soýuz;
- Belli bir maksatlaýyn döredilýär;
- Onuň subýektleri sesessiyä hukugyndan peýdalanýarlar;

Konfederasiýada özüniň döwlet baştutany, parlamenti hem-de hökümeti bolýar. Ýöne, agzalan döwletleriň hemmesinde şolaryň bolmaklygy bilen GDA, Britan Arkalaşygy, Ýewropa soýuzy, bularda konfederasiýanyň alamatlary gabat gelýän hem bolsa onuň hataryna girmeyär. Häzirki wagtda konfederasiýa döwlet ýok.

Daşary ýurtlaryň syýasy dolandyryş formasyň görnüşleri

§1. Döwletiň dolandyryş formasy barada düşünje

Döwletiň syýasy dolandyryş formasy döwletiň formasynyň bir görnüşidir. Aslyýetinde döwlet formasy diýlen terminiň özi döwlet hakyndaky taglymat bilen berk baglanyşyklydyr. Häzirki zaman konstitusiýa ösüşinde döwletiň formasy konstitusiýa hukugynda hem öwrenilýär.

Mysal üçin Turkiýäniň 1989-njy ýyldaky konstitusiyasynda, Salwadoryň 1983-nji ýyldaky konstitusiyasynda, Efiopiýanyň 1987-nji ýyldaky konstitusiyasynda döwletiň formasy diýlen ýörite baplar berkidilýär. Döwletiň dolandyryş formasynyň esasan 2 sany görnüşi bar: *respublika* hem-de *monarhiýa*. Döwletiň dolandyryş formasyna düşünje berilende bir tarapdan ol döwlet baştutanynyň hukuk ýagdaýy bilen baglanyşyklydyr. Beýleki tarapdan döwlet edaralaryň özara gatnaşyklary hem-de döwlet edaralarynyň syýasy we ykdysady çygyrda gatnaşyklary bilen düşünilýär.

§2. Respublika we onuň görnüşleri.

Respublika – bu döwletiň dolandyryş formasynyň bir görnüşi bolmak bilen, munda döwlet baştutany belli bir möhlet bilen saýlanylýar. Ýagny saýlaw esasynda döwlet baştutany öz wezipesini eýeleýär. Saýlanmak üçin hem birnäçe şertler göz önünde tutulýar. (kesgitli ýaş, millet, raýatlygy, umuman doly syýasy hem-de raýat hukuklaryndan peýdalanýan adam bolmaly). Respublikanyň hem esasan 2 sany görnüşi bar:

- 1) Prezident respublikasy;
- 2) Parlament respublikasy;

Prezident respublikasy. Dünýä ýüzünde prezident respublikasy maonarhiýa garanynda agdyklyk edýär. Prezident respublikada Prezident hiç hili parlamentden garaşsyz saýlanýar. Prezident respublikasynda prezidentiň örän giň ygtyýarlyklary bolýar. Prezidentden aýry hökümet bolmaýar. Prezident hem döwlet baştutany hem-de hökümetiň baştutany bolmak bilen ministirleri özi

belleyär. Kä halatlarada premýer ministri hem wezipesine belleyär. Mundan başga-da premýer ministr hem ministrler hem parlamentiň önünde syýasy jogapkärçilik çekmeýär. Parlament hökümeti ýatryp bilmeýär. Beýle diýildigi hökümet parlament saýlawlarynda däl-de prezident saýlawlarynda ýeňiş gazanan partiýanyň wekillerinden düzülýär. Hökümetiň diňe Prezidentiň önünde jogapkär bolmaklygy, prezident respublikasynyň esasy alamatydyr. Käbir ýurtlarda prezidentiň ygtyýarlyklary has-da ýokarlandyrylan. Şonuň üçin konstitusiýa hukugynda *super prezident* respublikasy diýen adalga hem bar.

Dünýäniň käbir ýurtlarynda Prezidentiň häkimiýetiniň çendenaşa ýokarlandyrylmaklygy sebäpli ýörite konstitusion reformalar geçirilen. Şol sebäpden hem Ýewropanyň käbir ýurtlarynda Prezidentiň ygtyýarlyklary çäklendirilýär. Netijede parlament respublikanyň alamlary gabat gelýän, Prezident respublikasy ýüze çykýar. Bu ýerde iki taraplaýyn jogapkärçilik ýüze çykýar. Hökümet Prezidente we parlamente jogapkär bolýar. Mysal üçin, aýratyn bir ministre ynam bildirmezlik hakyndaky mesele Kolumbiýanyň 1991-nji ýyldaky konstitusiýasynda, Ekwadoryň 1983-nji ýyldaky konstitusiýasyndada belleniýär. Prezident tarapyndan bellenen hökümetiň parlamentiň önünde jogapkär bolmaklygy prezident respublikasyny ýarym prezident respublikasynyň alamlaryny berýär. GDA girýän käbir döwletlerde hem gabat gelýär. (Belorussiýanyň, Ukrainanyň 1996-njy ýyldaky konstitusiýalarynda).

Parlament respublikasy. Awstriýa, Germaniýa, Turkiýe, Hindistan, Italiýa, Irlandiýa, Portugaliýa we başgalar. Parlament respublikasynda prezident öz

mandatyny gös-göni halkdan almaýar. Prezidenti saýlamaklygyň dürli ýollary ulanylýar. Mysal üçin Gresiýada, Germaniýada (federal ýygnaklar-bundestag bilen bundesratyň bilelikdäki ýygnagy), Turkiýede Prezident gös-göni parlament tarapyndan saýlanylýar. Şeýle-de bolsa parlament respublikanyň prezident respublikasyndan tapawudy diňe bir ugur bilen düşündirilmeýär. Esasy zat hökümeti bellemekligiň tertibi hem-de onuň syýasy jogapkärçiliginden ybarat bolup durýar. Parlament respublikasynda hökümet parlament saýlawlarynda ýeňiş gazanan partiýanyň wekillerinden düzülýär. Parlament respublikasynda hökümet diňe parlamentiň önünde jogapkär.

Konstitusiýa hukugynda monarhiýa respublikanyň alamatlary bilen hem-de respublikanyň monarhiýanyň alamatlary bilen duş gelýän döwletleri bar. Mysal üçin Malaziýada döwlet baştutany monarhiýa, ýöne 5 ýyl möhlet bilen saýlanýar. Ýöne ol parlament, raýatlar tarapyndan saýlanylmaýar. Eýsem şatlaryň baştutanlary tarapyndan saýlanylýar. Oňa bolsa 13 sany şatdan 3 sany şatyň soltany girýär. Sebäbi galan şatlaryň soltanlary mirasdüşer soltanlar däl. Malaziýada, Birleşen Arap emirliklerinde saýlawly monarhiýa hereket edýär, tersine käbir ýurtlarda respublikada monarhiýanyň alamatlary duş gelýär. Mysal üçin ömürlik prezidentler bellenilýän ýurtlar getirilýär. Mysal üçin (Ýugoslawiýada, Aziýada).

Ýene bir respublikanyň görnüşi *teokratik respublika*. Ýagny, dini respublika. Mysal üçin Eýran Yslam Respublikasy, 1979-njy ýyldaky konstitusiýasyna laýyklykda konstitusiýada, prezidentem, parlamentem bar. Ýöne döwleti döwlet bastutany (Rahbar) dolandyrýar.

§3. Monarhiýa we onuň görnüşleri.

Monarhiýa – bu döwlet dolandyryş formasynyň bir görnüşi bolup, baştutany öz wezipesine nesilden-nesle ýada ömürlük geçirýän görnüşine aýdylýar. Dünýä ýüzünde monarhiýa döwletleriniň sany köp, ýagny dünýä ýurtlarynyň 1/6 bölegini monarhiýa döwletleri tutýar. Mysal üçin Beýik Britaniýa, Italiýa, Ispaniýa Ýaponiýa, Taýland we başga-da birnäçe döwletler girýär. Köplenç monarhiýa döwletlerinde monarh döwlet baştutany bolup durýan hem bolsa, ol hakykat ýüzünde ýurdy dolandyрмаýar. Ýokarky häkimiýet döwletiň ýokary edaralaryna, parlamente, hökümet, maşgala geňeşine, ýokary dini adamlara degişli bolup durýar. Konstitusiýa hukugynda monarhiýanyň birnäçe görnüşleri bar:

1) Absolýut monarhiýa;

2) Otnositel görnüşi bar (dualistik, parlamentar);

Absolýut monarhiýada hemme zat diňe koroldan gelip çykýar. Bu döwletlerde, ýurtda parlament, hökümet, kazyýet hakimiýeti hereket etmeýär. Olaryň hemmesi korol tarapyndan alnyp barylýar. (Barysy şol monarhyň dogan-garyndaşlaryndan). Mysal üçin Oman döwleti, ol ýerde konstitusiýasy ýok, emma onuň deregine Gurhan hereket edýär. Häkimiýet bölünişigi hem ýok. Pars aýlagynyň käbir emirlikleri Bahreýn, Katar, Kuweýt, Birleşen Arap Emirlikleri, Saud Arabystan absolýut monarhiýa döwletleriň hataryna girýär. Bu ýurtlaryň konstitusiýalary bar. Ýöne konstitusiýalar sowgat edilen bolýar, islendik wagty konstitusiýa togtadylyp bilinýär, ähli häkimiýet kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji, kazyýet häkimiýeti diňe

monarhdan gelip çykýar. Bu ýurtlaryň käbirinde parlament hem bar. Ýöne diňe erkekler gatnaşýarlar. Özem hökman çykarylan kanunlary monarh tarapyndan tassyklanylmaga degişli bolýar. Katarda Parlament konsultatiw ýygnak diýlip atlandyrylýar. Absolýut monarhiýa döwletlerinde dolandyryş ulgamynda aýratyn orun masgala geňeşine we musulman dinine berilýär.

1) Monarhiýanyň ýene bir görnüşi, dualistik monarhiýa. Dualistik monarhiýada parlament konstitusiýada doly hereket edýär. Ýöne şeýle-de bolsa hökümet monarh tarapyndan bellenilýär we diňe şonuň önünde jogapkär.

2) Hakykat ýüzünde dualistik monarhiýada hem korolyň ygtyýarlygy ýokary bolýar. Mysal üçin Konstitusiýa esasynda Iordaniýa, Marokko, Nepal konstitusiýanyň esasynda parlamentar monarhiýa hakykat ýüzünde dualistik sebäbi bu ýurtlarda monarh Parlamentar birnäçe wagtlaý ýatyrylyp diňe korolyň özi dolandyran wagty hem duş gelýär. (Duwwa-latyn sözi bolup iki häkimiýetlik diýmeklik, dualistik monarhiýa).

3) Parlamentar monarhiýa – parlamentar monarhiýada demokratik ýol bilen kabul edilen konstitusiýa halk tarapyndan saýlanylýan parlament hereket edýär. Monarh ýuridiki taýdan döwlet baştutany bolup galýar. Ýöne hakykat ýüzünde döwleti parlament dolandyryr. Parlament monarhiýa döwletlerinde hökümet diňe parlamentiň önünde jogapkär bolup durýar. Premýer ministr hem monarh belleýär diýlip aýdylýar, ýöne hakykatda parlament belleýär. Belgiýa, Daniýa, Niderlandiýa. Parlamentar monarhiýanyň aýratyn bir formasy Britan arkalaşygyna girýän döwletde hem hereket edýär (Awstraliýada, Täze

Zelandiýada. Kanada Papua Gwineýa, Ýamaýka). Bu ýurtlarda döwlet baştutany Britan monarhy hasap edilýär. Onuň wekilleri general gubernatorlar ýerlerde hereket edýärler. Ýerlerde monarh tarapyndan belenilýän wekiller general gubernatorlar ýolbaşçylyk edýärler.

Konstitusion monarhiýa döwletlerinde monarhyň ygtyýarlyklary gös-göni ýazylyp belenilýär.

Daşary ýurtlarda syýasy düzgün formasy.

§1. Döwlet syýasy düzgün barada düşünje.

Döwletiň dolandyryş hem-de gurluş formasy döwletiň guralyşynyň tertibini görkezýän bolsa syýasy düzgün formasy döwlet häkimiýetiniň institutlarynyň hereket edişini, demokratiýanyň hakyky ýagdaýyny açyp görkezýär. Umuman döwlet düzgüni bolanda, ol ýa-da beýleki bir ýurtda döwlet häkimiýeti amala aşyrmaklygyň formasynyň hem-de usulynyň jemlenen görnüşdäki häsiýetnamasydyr. Her bir ýurtda döwlet düzgüniniň (režiminiň) häsiýetine ýagny, döwlet häkimiýetini amala aşyrmakda dürli formanyň hem-de usulynyň ulanylmaklygyna birnäçe faktlar täsir edýär. Jemgyýetiň ösüşi, adaty döp-dessurlar, syýasy partiýalar ýagny:

- 1) Häkimiýet bölünişi;
- 2) Raýatlaryň hukuklarynyň, azatlyklarynyň üpjün edilişi;
- 3) Ýerlerde öz-özüňi dolandyryşyň erkinligi we beýlekiler täsir edip bilýär;

Döwlet düzgüni birnäçe toparlara bölünýär:

- 1) Demokratik döwlet düzgüni;

2) Antidemokratik döwlet düzgüni;

Demokratik düzgün şunuň ýaly alamatlar bilen häsiýetlendirilýär:

1) Raýatyň syýasy hukuklary hem-de azatlyklary doly ykrar edilmeli. Beýle diýildigi raýatyň döwlet syýasatyny kesgitlemekligi özbaşdaklyk hem-de işjeň gatnaşmaklygyň üpjün edilmekligine düşünilýär hem-de diňe bir döwlet syýasatyny goldaýan partiýalaryň däl-de, eýsem beýleki oppozision partiýalaryň deň derejede hereket etmekligine mümkinçilik berilýär.

Syýasy köppikirlilik hem-de döwlet baştutanlygynyň bir partiýadan beýleki bir partiýa geçip durmaklygy ykrar edilmeli. Şeýle-de raýatyň hem-de ähli partiýalaryň jemgyýetçilik guramalarynyň ýuridiki deňligini üpjün edip, ýokary döwlet edaralarynyň saýlaw esasynda düzülmekligi hökmanydyr.

2) Döwlet häkimiýet bölünişiginiň ykrar edilmegi;

3) Islendik syýasy ideologiýany wagyz etmekligiň erkinligi. Beýle diýildigi olaryň öňe sürýän ideologiýalary beýleki raýatyň hukuklaryna hyýanat etmeli däl;

4) Jemgyýetçilik tertibini we ahlak kadalaryny bozmaly däl. Zorluk hereketleri ulanylmaly däl;

5) Döwlet häkimiýetini amala aşyrmaklykda umumy döwlet wekilçilikli edaralarynyň real taýdan gatnaşmaklygy hökman üpjün edilmeli. Beýle diýildigi diňe şol edara kanun çykarmaly. Döwletiň içerki syýasatyny kesgitleýär, býujetini tassyklaýar. Karar kabul edilende azlaryň hukugyny goramak bilen köplügiň sesi esasynda kabul edilýär.

Anti demokratik düzgüne awtoritar, faşistik düzgünleri degişli bolup durýar. Awtoritar syýasy düzgün şunuň ýaly alamatlar bilen häsiýetlendirilýär:

1) Raýatyň syýasy hukuklary hem-de azatlyklary çäklendirilen görnüşde ykrar edilýär.

2) Bir partiýanyň beýleki bir partiýa bilen döwlet baştutanlygyny çalşyp durmaklygy, ýokary döwlet edaralarynyň saýlaw esasynda düzülmekligi konstitusiýanyň esasynda berkidilýär, ýöne ol çäklendirilen görnüşde hereket edýär.

3) Diňe çäklendirilen syýasy köppikirlilik ykrar edilýär. Mysal üçin Gondurasda, Iordaniýada, Keniýada.

4) Konstitusiýanyň esasynda döwlet häkimiýet bölünişik ýörelgesi berkidilýär, ýöne ol hakykat ýüzünde inkär edilýär.

5) Syýasy idologiýanyň köpdürlüligi çäklendirilýär.

6) Ýaragly güýçler köplenç syýasy rol eýeleýär. Köplenç: Päkistanda, Latyn Amekrikada duş gelýär.

Totalitar düzgüniň häsiýetleri:

1) Raýatyň syýasy hukuklary hem-de azatlyklary olaryň döwlet syýasatyny kesgitlemekligi, özbaşdak gatnaşmaklygy woždizm konsepsiýasy esasynda doly inkär edilýär.

2) Bir partiýanyň beýleki bir partiýa bilen döwlet baştutanlygyny çalşyp durmaklygy saýlaw esasynda geçirilmeýär. Ýeke-täk bir partiýa legal hereket edýär. Mysal üçin diňe komministik partiýasy.

3) Syýasy plýuralizim düýbünden inkär edilýär. Syýasy oppozisiýa gadagan edilýär. Azlaryň pikiri inkär edilýär (diňlenmeýär). Häkimiýet bölünişigi inkär edilýär.

4) Ýeke-täk hökmany syýasy ideologiýa hereket edýär. Mobutizim, nakrolizim.

5) Belli bir şahsyýetiň aýratyn orun eýelemekligi.

Saýlaw hukugy barada umumy düşünje

§1.Saýlawlar barada düşünje .

Jemgyýetiň dürli derejelerinde saýlawlar geçirilip bilinýär. Mysal üçin jemgyýetçilik guramalaryň başlyklary saýlanylyp bilinýär. Beýleki wezipeli adamlar saýlanylyp bilinýär. Döwlet edaralaryna saýlawlar geçirilýär. Umuman raýatlar tarapyndan saýlanylyp döredilýän edaralara wekilçilikli edaralar diýilýär. Saýlawlaryň döwlet häkimiýetiniň aç-açanlygynyň möhüm serişdesi bolmak bilen saýlawlaryň netijesinde syýasy elitalar saýlanylýar. Saýlawlar döwlet düzgüniniň hasiýetlendiriji alamaty hökmünde çykyş edýär. Saýlawlar ählumumy we ýerli göni hem-de gyýtak we köp basgançakly, doly we bölekleýin hem-de adaty we adatdan daşary bolup bilýär. Gaýtadan geçirilýän saýlawlar hem bar. Saýlawlaryň tertibi birnäçe kadalaryň üsti bilen kadalaşdyrylýar. Oňa saýlaw institutlary diýilýär. Bu kadalar saýlaw hukugynyň esasy ýörelgelerini, saýlawçylara we dalaşgärlere bildirilýän talaplary territorial we saýlaw birliklerini döretmekligiň tertibine, saýlawlaryň netijelerini kesgitlemekligiň tertibini we beýlekileri kesgitleýär. Saýlaw hukugy diýilen düşünje 2 sany manyda aňladylýar. Obýektiw hem-de subýektiw saýlaw hukugy.

Subýektiw saýlaw hukugy anyk şahsyýetiň saýlawlara gatnaşmaga bolan hukugy. Onuň üçin hem birnäçe talaplardan peýdalanylýar.

Obýektiw saýlaw hukugy bolsa saýlaw hukugyny kadalaşdyrýan kadalaryň jemi.

Aktiv we Passiw saýlaw hukugy .

Aktiv saýlaw hukugy bolanda raýatlaryň saýlawlara gatnaşmaga bolan hukugyna düşünilýär. (18 ýaşda döreyär). Passiw saýlaw hukugy bolanda raýatlaryň saýlanylmaga bolan hukuklaryna düşünilýär. (25-30 ýaşda döräp bilýär).

Saýlawlaryň mazmuny diýilende belli bir möhletiň dowamynda döwleti, döwlet birleşmesini ýa-da adminstratiw territorial birlikleri dolandyryjak partiýalary we wezipeli adamlary kesgitlemeklige düşünilýär. Adatça daşary ýurtlaryň konstitusiýasynda saýlaw hukugynyň 4 sany ýörelgesi barada aýdylýar.

1) Ählumumy –ol deň ýasaýjylaryň hemmesiniň saýlawlara gatnaşmaga bolan hukugy.

2) Göni

3) Deň

4) Gizlin ses bermeklik ýörelgeleri . Saýlaw hukugyna eýe bolan adamlaryň birleşmesine saýlaw korpusy diýilýär.

Deň saýlaw hukugy bolanda saýlawlarda saýlamaga hem-de saýlanylmaga bolan deň mümkinçiliklerden peýdalanylmagyna düşünilýär. Saýlaw hukugy şunuň ýaly ýagdaýlarda deň hasaplanylýar.

1) Her saýlawçynyň bir sesi bolmaly.

2) Ýurtda ýeke-täk saýlaw korpusy bolmaly.

3) Deň sandaky ýasaýjylaryň ýa-da saýlawçylaryň hataryndan deputatlar saýlanylmalý.

4) Kanun dalaşgärlere hödürlemek hem-de wagyz etmeklik işlerinden talaplary bildirmeli.

Göni saýlawlar bolanda döwlet edaralaryna wekilleri raýatyň gös-göni özleriniň saýlamaklaryna düşünilýär.

Gizlin ses bermek bolanda öz sesiňi hiç kime aýan etmezden berip bilmek hukugyna düşünilýär.

Saýlaw kompaniýasynyň resmi başlan wagty diýilip saýlawyň senesiniň bellenen günü hasap edilýär.

§2.Saýlawlarda ses bermek we onuň netijelerini kesgitlemek.

Daşary döwletlerde ses bermeklik oçnyý hem-de gaýybana bolup bilýär. Oçnyý bolanda saýlawçylaryň özi býuleteni alyp özi ses berýär. Gaýybana bolanda ynanç haty esasynda başga bir adama derek ses berilýär. Poçtaň esasynda hem ses bermeklik peýdalanylýar. Dürli ýurtlarda raýatlary saýlawa çekmeklik üçin dürli hili usullar bar.

1) Halkyň, ilatyň arasynda düşündiriş işleri geçirilýär;

2) Kanun saýlaw geçirilen diýip hasap etmeklik üçin 51% goýulýar;

3) Raýatlary ses bermäge borçly edilýär. (ahlak we ýuridik borçly);

Dürli ýurtlarda ses bermekligiň özboluşly aýratynlyklary bar. Käbir döwletlerde saýlawçylaryň sany hasaba alynmaýar. Absenteizm – (iňlis dilinden terjime edilende gelmedik diýmekligi aňladýar). Ýagny saýlawlara gatnaşmaklykdan saýlawçylaryň köpçülikleýin ýüz öwürmekligine düşünilýär. Kanunçylykda saýlawçylary ses bermeklige çekmekligiň dürli hili görnüşleri bar. Ýokardaky agzalan raýatlary saýlawa çekmekligiň 3-nji

görnüşindäki ýaly usullar Belgiýada, Bolgariýada, Awstriýada, Italiýada ulanylýar. Saýlaw gatnaşmanlygy üçin dürli hili jeza çäreleri ulanylýar. Mysal üçin, jemgyýetçilik ýazgarmasy diýilýär. Ýa-da bolmasa kazyýet belli bir adamy wagtlaýynça saýlaw hukugyndan mahrum edip bilýär. Şonuň esasynda bolsa saýlaw gatnaşmadyk adam döwlet ýa-da ýerine ýetiriji häkimiýet edaralarynda, wezipeli ýerde işläp bilmeýär. Kanunalaýyklykda kazyýet tarapyndan jerime berlip bilinýär. Mysal üçin Turkiýede 14%, Müsürde 1%, Belgiýada 25 % franka çenli. Saýlaw ulgamyny saýlawlaryň netijesinde kesgitlemekligiň usuly esasynda biri-birinden tapawutlandyrylýar. Sesleri sanamaklykda gözegçiligi dalaşgärler, olaryň wekilleri, ygtyýarly edilen jemgyýetçilik guramalary, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň wekilleri amala aşyryp bilýärler. Umuman sesleri sanamaklygyň birnäçe görnüşleri, ýagny 100-e golaýy bar. Ýöne şonuň esasan 2 sany görnüşü has hem tapawutlandyrylýar.

1) Mažoritar saýlaw ulgamy;

2) Proporsional saýlaw ulgamy;

Mažoritar saýlaw ulgamy “*Mažorite*” diýen fransuz sözünden gelip çykyp, köpçülikleýin diýmekligi aňladýar. Bu ulgamyň esasynda köpçülik ýörelgesi ýatyr. Ýagny haýsy partiýadan kim köp ses alan bolsa, şol hem ýeňiş gazanan hasap edilýär. Mažoritar saýlaw ulgamynyň hem esasan 3 sany görnüşü bar.

1) Kwalifisirlenen;

2) Absolýut;

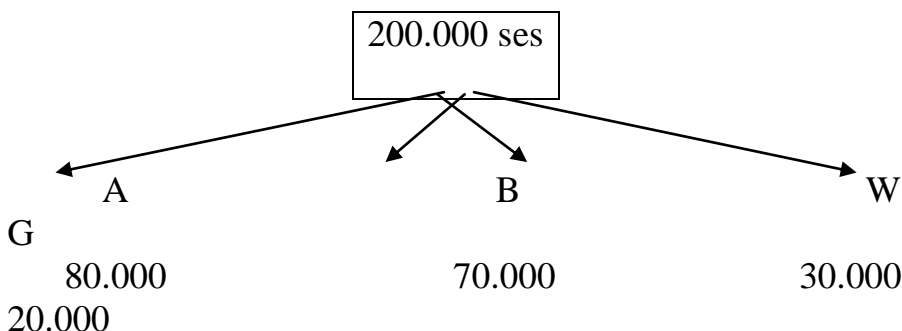
3) Otnositel;

Kwalifisirlenen mažoritar saýlaw ulgamynda kanun saýlanan diýip hasap edilmeklik üçin sesleriň kesgitli

prosentine berkidilýär. Ol adaty 50% +1 ses diýlip köpçülik boýunça kesgitlenilýär. Kwalifisirlenen mažoritar saýlaw ulgamynda eger-de I tapgyrda hiç kim ses almasa, onda II tagyra geçirilýär. Ol adaty 1-2 hepdeden soň geçirilýär. II tapgyra I tapgyrda has köp ses alan 2 sany dalaşgär çykarylýar. Mažoritar ulgamyň absolýut köplügi bolsa dalaşgär ähli berlen sesleriň azyndan 50%-ni gazanmaly.

Mažoritar saýlaw ulgamyň otnositel köplügi boýunça saýlawda ýeňiş gazanmak üçin islendik dalaşgärden köp ses alan bolmaly.

Kwalifisirlenen -65% (50+1) absolýut köplük 50%+1
Otnositel köplük (tapawudy ýok)

Proporsional saýlaw ulgamy köplenç köp mandatly saýlaw okruglary bolsa geçirilýär. Bir mandatly saýlaw okrugynda bu ulgamy ulanyp bolmaýar. Sebäbi ýeri birnäçe dalaşgärleriň partiýalaryň arasynda bölüp bolmaýar. Kwota bolanda haýsy hem bolsa bir partiýada bir deputat saýlanmak üçin näçe sany sesiň gerekdigini hasaplap çykarylmalýga düşünilýär,

100.000 ses $100/4=25(1)$

100.000 ses/4 deputatlyk mandata bolýar.

3 partiýa göreşýär

Mandat(2) A-55 muň (2 mandat $55/25=2$) = 5müň

Mandat (1) B -30müň (1 mandat $30/25=1$) 5 müň

$10=15müň -15+5+5.(1mandat)$

A=5

B=5

W=15 jemi :4 mandat.

d' Ondtyň usuly.

Bu usula laýyklykda dalaşgäriň sesleri yzygiderlikde
1,2,3,we .. bölünýär.

(biziň meselämizde 3 çenli)

A-partiýa= 55 müň	B-partiýa -30
G-partiýa-15müň	
$55:1=55$	$30:1=30$
$15:1=15$	
$55:2=22.5$	$30:2=15$
$15:2=7.5$	
$55:3=18.3$	$30:3=10$
$15:3= 5$	
55; 22.5; 18.3;	30; 15;10;
15;7.5;5;	

§3. Sala salşyk barada düşünje we onuň görnüşleri.

Sala salşyk gös-göni demokratiýanyň instituty bolmak bilen käbir häsiýetleri boýunça saýlawlara meňzeş ýerleri hem bar. Sebäbi bularyň ikisinde hem saýlawçylar gatnaşýarlar. Bu institutlaryň esasy aýratynlyklarynyň biri bolup saýlawçylaryň erkini beýan etmekligi çykyş edýär. Ýagny, saýlawlarda saýlawçylar belli bir wekili (deputaty) saýlaýarlar, sala salşykda bolsa belli bir mesele saýlawçylaryň erkini beýan etmekliginiň predmeti

hökmünde çykyş edýär (kanun, kanunyň taslamasy, Konstitusiýa, Konstitusiýa üýtgetmeleri girizmek we beýlekiler). Sala salşyklary geçirmegiň tertibi hem saýlawlaryň geçiriliş tertibi bilen meňzeş, ýöne munda saýlaw okruglarynyň döredilmegi zerur hasaplanylmaýar. Sala salşygyň özboluşly görnüşleriniň biri hem plebissit – belli bir çäkde ýaşayan ilata şol çägiň syýasy ykbaly hakyndaky mesele boýunça sala salmak bolup durýar. Köp daşary ýurtlarda sala salşygyň ýerine plebissit has giň ýaýrandyr. Sala salşygyň watany diýlip Şweýsariýa hasaplanylýar. Konstitusiýa hukugynyň ylmynda sala salşygyň iki sany görnüşi bar:

1. ähliahk – döwletiň tutuş çäginde geçirilýär;
2. ýerli – belli bir dolandyryş-çäk birliginiň çäginde geçirilýär.

Ýörite bölüm

Russiýa Federasiýasynyň konstitusion hukugynyň esaslary

§1. Russiýa Federasiýasy

Ýewropanyň gündogar böleginde we Aziýanyň demirgazyk bölegindäki döwlet.

Tutýan meýdany - 17 075 müň kw.km. Paýtagty - Moskwa şäheri.

Ilaty - 146,3 mln. adam (1999ý.), 100 gowrak halk we halkyýet, 81,5% - ruslar.

Resmi dili – rus-dili.

Russiýa - federativ döwlet bolup, onuň düzümine 89 sany deňhukukly subýektler, 21 sany respublika, 6 sany ýlke, 49 sany welaýat, federal ähmiýetli 2 sany şäher, 1 awtonom welaýat we 10 awtonom okrug girýändir. Konstitusiýa görä (5-nji madda, 2-nji bent) respublikalaryň konstitusiýasy we kanuny bardyr. Ýlke, welaýat, federal ähmiýeti bolan şäher, awtonom welaýat, awtonom okrug - özleriniň düzgünnamasy we kanuny bardyr.

Hereket edýän Konstitusiýa 1993-nji ýylyň 12-nji dekabryndaky sala salşykda kabul edilendir. Ondan öň 1977, 1936, 1924 we 1918-nji ýyllaryň sowet konstitusiýasy hereket edendir.

Dolandyryş görnüşi boýunça Russiýa respublikasydyr. Syýasy döwlet gurluşy demokratiýadyr .

Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasy syýasat ulgamynda esasy orny döwletiň ýolbaşçysyna - Russiýa Federasiýasynyň Prezidentine berýär. Esasy Kanuna görä Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasynyň, adamyň we raýatyň hukuklarynyň we azatlygynyň kepilçisi bolup çykyş edýär.

Prezident ählumumy, deňhukukly we göni saýlawyň, gizlin ses bermek arkaly dört ýyllyk saýlanylýar. Bir ýa-da şol bir adam Prezidentiň wezipesini iki möhletden artyk eýeläp bilmeýär.

Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasy Prezidente döwletiň durmuşyndaky ähli çäklerinde ygtyýarlylyk berýändir. Prezident ýerine ýetiriji häkimýete ýolbaşçylyk edýär, onuň ygtyýarlyklary:

- Döwlet dumasynyň razylygy bilen Russiýa Federasiýasynyň Hökümet Başlygyny belleýär;
- Hökümet mejlisinde ýolbaşçylyk etmäge hukugy bar;
- Hökümetiň täzelemek bilen baglanyşykly karar çykarýar;
- Hökümet Başlygynyň orunbasarlaryny, federal ministlerini wezipesine belläp ýa-da wezipesinden boşadyp bilýär;
- Döwlet ýolbaşçysynyň kadrlar boýunça ygtyýarlylygy, şeýle hem kazyýet we maliýe çäginde giňden ýaýrandyr. Prezident Döwlet Dumasyna Russiýa Federasiýasynyň Merkezi bankynyň başlygyny hödürlemegi superprezident ösüşiniň barşynda amala aşyrýar we Döwlet Dumasynyň önünde ony wezipesinden boşatmak barada meseläni goýýar;

- Sowet Federasiýasyna Ýokary Kazyýet, Konstitusion Kazyýet, Baş Arbitraž Kazyýetiň kazylarynyň wezipeleriniň hödürleýär;
- şeýle hem Russiýa Federasiýasynyň Baş prokurorynyň kandidaturasyny;
- Sowet Federasiýasyna olary wezipesinden boşatmak barada teklibi girizýär; başga federal kazylaryny belleýär.
- Goranmak we howpsuzlyk pudagynda Prezident Russiýa Federasiýasynyň Ýaragly Güýçleriniň Belent serkerdebaşysy bolup durýar;
- Russiýa Federasiýasynyň Howpsuzlyk Sowetini düzýär we ýolbaşçylyk edýär;
- Russiýa Federasiýasynyň harby doktrinasyny ykrar edýär; Ýaragly Güýçleriniň ýokary ýolbaşçylaryny wezipä belleýär we wezipesinden boşadýar;
- Russiýa Federasiýasynyň howpsuzlygy bilen baglanyşykly mesele ýüze çykanda - da ýa-da aýry bir ýerlerinde harby ýagdaý bolanda gaýragoýulmasyz Döwlet Dumasyna we Sowet Federasiýasyna ol barada habar berýär.
- şeýle hem Prezident adatdan daşary ýagdaýy hem girizip bilýär. Harby we adatdan daşary ýagdaý barada permanlary Sowet Federasiýasy tarapyndan tassyklanylýar;
- Prezident Russiýa Federasiýasynyň daşarky syýasatyna ýolbaşçylyk edýär;
- Russiýa Federasiýasynyň halkara şertnamalaryna gol çekýär we gepleşikleri alyp barýar;
- ratifikasion hatlara gol çekýär; diplomatik wekil edip bellemek üçin ynanç hatlaryny kabul edýär we berýär;

- Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti Döwlet Dumasynyň saýlawlaryny belleýär;
- Konstitusiýa tarapyndan iň soňky göz önünde tutulan ýagdaýlary we düzgünleri goýberýär;
- Sala salşygy belleýär;
- Döwlet Dumasyna täze kanunyň taslamalaryny hödürleýär;
- federal kanunlary halka ýaýradýar we gol çekýär;
- Federal ýygnağyna (Sobraniýe) her ýylky ýüzlenme bilen ýüzlenýär.

§2. Döwlet häkimiýet edaralarynyň ulgamy.

Kanun çykaryjy häkimiýet federal derejesinde Federal Ýygnağyna, Russiýa Federasiýasynyň Parlamentine degişlidir. Ol bolsa iki palatadan ybarat - *Döwlet Dumasy* we *Sowet Federasiýasy*.

Sowet Federasiýanyň düzümine Federasiýanyň her bir subýektinden iki wekil girýär: döwlet hökümetiniň ýerine ýetiriji we wekilçilik organlarynyň hersinden biri. Ymykly Sowet Federasiýasynyň düzülişi 2000-nji ýylyň 8-nji awgustyndan «Russiýa Federasiýasynyň Federal Ýygnağynyň Sowet Federasiýasynyň düzülişi barada» bellenen Federal Kanun bilen kesgitlenendir. Şol kanuna laýyklykda Sowet Federasiýasynyň agzalygyna, Russiýa Federasiýasynyň raýaty bolan, ýaşy 30-dan kiçi bolmadyk adam saýlanylýar.

Döwlet Dumasy 450 deputatdan ybarat bolup, olaryň deň ýarysy bir mandatly okruglardan saýlanylýar, Ikinji ýarysy bolsa - partiýalaryň saýlawlarynyň wekilçilik, proporsional ulgamy esasynda saýlanylýar. Döwlet

Dumasynyň deputatlary 4 ýyllyk möhlet bilen saýlanylýar. Konstitusiýa Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti tarapyndan Döwlet Dumasyny wagtyndan öň boşatmaga (dargatmaga) mümkinçiligi göz önünde tutýar. Ol Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň üç mertebe hödürän, Russiýa Federasiýasynyň Hökümet Başlygynyň kandidaturasy gaýtarylan ýagdaýynda bolýar. Şeýle hem Russiýa Federasiýasynyň Hökümetine gaýtadan üç aýyň dowamynda bildiren ynamsyzlygy ýagdaýynda. Döwlet Dumasy saýlanandan soň bir ýylyň dowamynda birinji sebäp boýunça boşadylyp bilinmez. Sowet Federasiýasynyň degişli karary kabul edilmezden öň, Russiýa Federasiýasynyň Prezidentine garşy aýyplamalar çykarylan pursatyndan, ol boşadylyp bilinmez. Russiýa Federasiýasynyň ähli tutýan meýdanynda harby ýa-da adatdan daşary ýagdaý we Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň ygtyýarlylyk möhletiniň gutarmazyndan 6 aý öň.

Federal Ýygnagy elmydama hereket edýän organdyr. Palatalar aýratyn ara alyp maslahatlaşýarlar. Olar daşary ýurtlaryň ýolbaşçylarynyň çykyşlary, Russiýa Federasiýasynyň Konstitusion Kazyýetiniň ýüzlenmesi diňlenilende bilelikleýin ara alyp maslahatlaşýarlar.

Döwlet Dumasy Russiýa Federasiýasynyň Prezidentine Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň Başlygyny bellemeklige; Russiýa Federasiýasynyň Hökümetine ynam bildirmek barada soragy çözmeklige; Russiýa Federasiýasynyň Merkezi bankynyň Başlygy wezipesine bellemeklige we wezipeden boşatmaklyga; Hasap palatasynyň Başlygyny we onuň auditorlarynyň düzüminiň ýarpysyny, adam hukuklary boýunça wekili;

günä geçmeleri (amnistiýalary) yglan etmeklige; Russiýa Federasiýasynyň Prezidentine wezipeden boşatma maksady bilen garşy aýyplamalary teklipl etmeklige öz razylygyny berýär.

Federal kanunlar Döwlet Dumasy tarapyndan kabul edilýär. Ony kabul etmek üçin Döwlet Dumasynyň deputatlarynyň umumy hasapdan agdyklyk sesleri gerekdir. Onuň kabul eden kanunlary 5 günün dowamynda Sowet Federasiýasynyň garamagyna berilýär. Eger-de oňa palatanyň agzalarynyň umumy hasapdan agdyklyk sesleri berilse we Sowet Federasiýasy tarapyndan seredilmedik bolsa, federal kanun tassyklanan hasaplanylýar. Onuň gaýtarylan ýagdaýynda palata ylalaşdyryjy topar döredip, soňra federal kanun Döwlet Dumasy tarapyndan gaýtadan seredilmegine degişlidir. Döwlet Dumasy Sowet Federasiýanyň kararyndan närazy bolsa, eger-de gaýtadan ses berlende, Döwlet Dumasynyň deputatlarynyň umumy hasapdan agdyklyk bölegi ses berse, onda federal kanun kabul edilen hasaplanylýar.

Kabul edilen federal kanun 5 günün dowamynda Russiýa Federasiýasynyň Prezidentine ugradylýar. Ol 14 günün dowamynda federal kanuna gol çekýär we halka ýetirýär. Eger-de Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti 14 günün dowamynda yzyna gaýtarsa, onda Döwlet Dumasy we Sowet Federasiýasy Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasynda bellenişi ýaly, ýene-de şol kanuna seredýärler. Eger-de gaýtadan seredilende federal kanun öňki görnüşinde agdyklyk sesler bilen Sowet Federasiýasynyň agzalary we Döwlet Dumasynyň deputatlary tarapyndan makullansa, onda ol Russiýa

Federasiýasynyň Prezidenti tarapyndan 7 günün dowamynda gol çekilmelidir we halka ýetirilmelidir.

Ýerine ýetiriji häkimiýeti federal derejede Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasynyň we 1997-nji ýylyň 17-nji dekabryndaky «Russiýa Federasiýasynyň Hökümeti barada» Federal Konstitusion Kanunyň esasynda Russiýa Federasiýasynyň Hökümeti ýerine ýetirýär.

Russiýa Federasiýasynyň Hökümeti Başlykdan, onuň orunbasarlaryndan we federal ministrlerden ybaratdyr. Russiýa Federasiýasynyň Başlygy Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň Döwlet Dumasynyň arasyndaky ylalaşygyň üsti bilen belleniýär.

Tassyklanan Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň Başlygy bir hepdeden gijä galman, bellenilenden soň Russiýa Federasiýasynyň Prezidentine ýerine ýetiriji häkimiýetiň federal organlarynyň gurluşy barada teklipler edýär. Şeýle hem Prezidente Hökümet Başlygynyň orunbasarlary we federal ministleriň kandidaturalaryny hödürleýär.

Başlyk Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň işiniň esasy ugurlaryny anyklaýar we onuň işini ýola goýýar. Ýöne tejribede Hökümet ýolbaşçysynyň ygtyýarlylygy Hökümet barada (32-nji madda) FKK-na laýyklykda örän çäklendirilendir. Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti gönüden-göni ýerine ýetiriji häkimiýetiniň federal organlarynyň işine, goranmak, howpsuzlyk, içeri işleriň soraglaryna, daşary işleriň, adatdan daşary hadysalaryň önüni almak we tebigy betbagtçylyklaryň netijesini ýok etmek işlerine ýolbaşçylyk edýär. Hökümet bolsa diňe agzalan organlaryň işini sazlaýar.

Ýuridiki we hakykatda Hökümet tutuşlygyna Russiýa Federasiýasynyň Prezidentine barlag we hasabat berýändir. Prezident onuň mejlislerinde ýolbaşçylyk etmäge hukugy bardyr. Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň Başlygy wezipesinden aýrylmagy Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň karary bilen amala aşyrylýar we şol bir wagtda Hökümetiň boşadylmagyna eltýändir. Netijede, Prezident Hökümetiň islän namasyny ýatyrmaga hukugy bardyr.

Russiýa Federasiýasynyň Hökümeti Döwlet Dumasyna federal býudžeti işläp düzýär, hödürleýär we onuň ýerine ýetirilmegini üpjün edýär; Döwlet Dumasyna federal býudžetiň ýerine ýetirilişiniň hasabatyny hödürleýär; Russiýa Federasiýasynyň ýeke-täk maliýe, pul we karz (kredit) syýasatyny geçirmekligi üpjün edýär; federal emlägini dolandyrýar, Russiýa Federasiýasynyň daşary syýasatyny amala aşyrýar, döwlet howpsuzlygy, ýurduň goranmak boýunça çärelerini ýerine ýetirýär. Şeýle hem raýatlaryň azatlygy we hukugy, kanunylygyň ýerine ýetirilişiniň çäreleri, hususy emlägiň goragy we jenaýatçylyk bilen göreş girýändir. Döwlet Dumasy Russiýa Federasiýasynyň Hökümetine ynanmazlyk bildirip bilýär (117-nji madda). Şondan soň Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň boşadylandygy barada yglan etmäge ýa-da Döwlet Dumasynyň kararyna närazylyk bildirmäge hukugy bardyr. Eger Döwlet Dumasy 3 aýyň dowamynda gaýtadan Hökümete ynanmazlyk bildirse, Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti Hökümetiň boşadylandygy barada yglan edýär ýa-da Döwlet Dumasyny goýberýär. Hökümetiň Başlygy

özi Döwlet Dumasynyň önünde Russiýa Federasiýasynyň Hökümetine ynam bildirmek barada sorag goýup bilýär.

§3. Hukuk ulgamy.

Umumy häsýetnama. Häzirki zaman rus hukuk ulgamy romano-german hukuk maşgalasyna girýär. Ol ýene-de 70 ýyldan gowrak sosialistik hukugyň höküm sürmeginden dolanyp geldi. 1980-nji ýyllaryň ortasyndan Sowet Soýuzyň demokratik özgertmeleriniň ösmeginden, onuň çalt transformasiýasy, öňki gazaply ýörelgesinden gaçmagy başlanýar. Eýýäm 1986-njy ýylda hususy (indiwiidual) zähmet işjeňlige rugsat berilýär. 1989-njy ýylda sowet alymlarynyň käbirleri tarapyndan «sosialistik hukuk döwleti» pikiri tassyklanylýar. 1990-njy ýylda köppartiýalyk, häkimiýetiň bölünmegi, önümçiligiň serişdesine sosialistik bolmadyk hususylyk tassyklanylýar. 1990-1991-nji ýyllarda rus kanunçykaryjylary tarapyndan hususylygyň görnüşleriniň deňligi yglan edilýär. Şeýlelikde, häzirki zaman rus hukuk ulgamy romano-german hukuk maşgalasynyň däplerini dowam etdirýär. Ol bolsa, rewolýusiýadan öňki we belli bir derejede sowet döwründen saklanyp galandyr.

Esasy hukuk çüşmesi bolup Russiýada kanunlar we başga kada laýyk hukuk namalary durýandyr. Köplenc federatiw döwletlerde bolşy ýaly, rus kanunçykaryjylygy federal we Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň kanunçykaryjylygyna bölünýändir. Kanunçykaryjylygyň predmetleriniň çäklendirilmeginiň sazlaşygy Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasynda goýlandyr (71-73-nji maddalar).

Federal namalaryň başynda (iýerarhiýa) Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasy durýar; soňra federal konstitusion kanunlar, başga federal kanunlar, Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň permanlary, Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň kararlary gelýär. Prezidentiň permanlary Konstitusiýa we federal kanunlara garşy gelmeli däldir.

Hukuk çäginde ylmy gözlegler Russiýa Federasiýasynyň döwlet institutlarynda, kanunçykaryjy institutynda, ýuridiki akademiýalarda we uniwersitetleriň ýuridiki fakultetlerinde alnyp barylýar.

Kazyýet Ulgamy. Russiýa Federasiýasynyň kazyýet ulgamynyň işjeňligi we guramaçylygy Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasy we federal Konstitusion kanunlar bilen kesgitlenilýär: 1996-njy ýylyň 31-nji dekabryndan «Russiýa Federasiýasynyň kazyýet ulgamy barada» FKK; 1995-nji ýylyň 28-nji apreleden “Russiýa Federasiýasynyň arbitraž kazyýeti barada”; 1999-njy ýylyň 23-nji iýunyndan «Russiýa Federasiýasynyň harby kazyýetleri barada» FKK; Kazylaryň statusyny ýöne kanunlar sazlaýar; 1992-nji ýylyň 26-njy iýunyndan Russiýa Federasiýasynyň Kanuny «Russiýa Federasiýasynyň kazylarynyň halkara hukugy (statusy) barada»; 1998-nji ýylyň 17-nji dekabryndan «Russiýa Federasiýasynyň ylalaşdyryjy kazylary barada» FK. Şeýle hem bölekde «RSFSR-iň kazyýet guramasy barada» Kanuny hereket edýär (adatça ýokardaky kanunçykaryjylyga garşy gelmeýär).

Konstitusiýa esasynda (118-nji madda.) Russiýa Federasiýasynda adalatlylyk diňe jenaýat, dolandyryş, raýat we konstitusion kazyýet işlerini çözmeklik esasynda ýerine

ýetirilýär (arbitraž kazyýet işlerini çözmeklik düzüjileriň redaksion ýalňyşy üçin ýatlanylmaýar). Adatdan daşary kazyýetleriň döredilmegine ýol berilmeýär.

«Russiýa Federasiýasynyň kazyýet ulgamy barada» (4-nji madda.) Federal Konstitusion Kanun, Russiýa Federasiýasynyň kazyýet ulgamynyň birliginiň esasyňy berkidýändir. Russiýa Federasiýasynda federal kazyýetler, Konstitusion (düzgün-ustaw) kazyýetler we Russiýa Federasiýasynyň subýektlerini ylalaşdyryjy kazyýetler hereket edýändir.

Federal kazyýetler: Russiýa Federasiýasynyň Konstitusion Kazyýeti, Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Kazyýeti, respublikalaryň ýokary kazyýetleri, welaýat we ülke kazyýetleri, federal ähmiýetli şäherleriň kazyýetleri, awtonom welaýatlaryň kazyýetleri, awtonom okruglary, etrap kazyýetleri, ýöriteleşdirilen we harby kazyýetleri, Russiýa Federasiýasynyň Arbitraž Kazyýeti, okruglaryň federal arbitraž kazyýetleri, federal arbitraž kazyýetleriniň ulgamyny düzýän Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň arbitraž kazyýetleri, umumy kazyýet hukukly federal kazyýetleriň ulgamyny düzýär.

Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň kazylaryna Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň Konstitusion (ustaw) kazyýetleriniň kazylary, Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň umumy kazyýet hukukly ylalaşdyryjy kazylary degişlidir.

Russiýa Federasiýasynda ähli kazylar ýeke-täk hukuk derejesine eýelik edýändirler we diňe wekilçilik we ygtyýarlylykda tapawutlanýarlar. Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasyna laýyklykda Russiýa Federasiýasynyň raýaty, 25 ýaşyna ýeten, ýokary ýuridiki bilimli we ýuridiki

hünäri boýunça azyndan 5 ýyl iş tejribesi bolan raýat kazy bolup bilýär. Kazylar mydamalykdyr. Kazylaryň ygtyýarlylygynyň bes edilmegi ýa-da togtadylmagy düzgün we ykrar edilen federal kanuny esasynda bolýandyr. Russiýa Federasiýasynyň Konstitusion Kazyýetiniň, Ýokary Arbitraž Kazyýetiniň kazylary Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň hödür etmegi bilen Sowet Federasiýasy tarapyndan belleniýär. Başga federal kazyýetleriň kazylary ykrar edilen federal kanunynyň (128-nji madda) düzgüni esasynda Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti tarapyndan belleniýär.

Russiýa Federasiýasynda adalatlylygy ýerine ýetirmekde professional kazylar bilen bilelikde şeýle hem oturdaşlar, halk we arbitraž oturdaşlar gatnaşýandyr. 1993-nji ýylyň noýabryndan başlap döwürleýin oturdaşly kazyýet girizilip başlaýar. Şolar ýaly kazylar Russiýa Federasiýasynyň 9 sany subýektinde girizilýär. Oturdaşlar Russiýa Federasiýasynyň raýatlary bolup, kazyýet oturdaşlarynyň sanawyna goşulyp, kazyýet işine seretmek üçin gatnaşmaga kanun tarapyndan ykrar edilen düzgünde çagyrylýarlar. 2000-nji ýylyň 2-nji ýanwaryndan «Russiýa Federasiýasynda umumy ýurisdiksiýaly federal kazyýetleriň halk oturdaşlary barada» FK-na laýyklykda etrap kazyýetleriniň halk oturdaşlarynyň umumy sanawy ýerli öz-özünü dolandyryş hökümet edarasyna laýyklykda düzülýär. Halk oturdaşlary 14 gün möhlet bilen ýylda bir gezek ýa-da şu işiň seretmegine goýberilen möhlet (eger ol 14 günden artyk bolsa) öz borçlaryny ýerine ýetirmäge çagyrylýarlar.

Häzirki wagtda Russiýa Federasiýasynda işleriň seredilmeginiň kollegial, şeýle hem özbaşdak görnüşleri

ulanylýar. Raýat işleri umumy ýurisdiksiýaly kazyýetlerde özbaşdak ýa-da düzümi iki sany halk oturdaşy we professional kazydan ybarat bolan kollegiýa görnüşinde çözüp bilýärler. Arbitraž kazyýetlerinde birinji instansiýasynda professional kazy özbaşdak, üç sany kazy ýa-da iki arbitraž oturdaşy bilen işlere seredilýär.

Jenaýat işleri birinji instansiýasynda dört görnüşde seredilip bilinýär.

Düzümi: a) bir kazy jezalandyrylýanyň jezasy azatlykdan mahrum etmeden 5 ýyldan köp bolmadyk ýagdaýyndaky jenaýat işleri barada; Eger günäkärlenýän kämillik ýaşyna ýeten bolsa, şeýle kazyýetiň düzümi diňe etrap kazyýetleri tarapyndan seredilýän işlerde bolup bilýär. Ylalaşdyryjy kazy ähli işlere özbaşdak seredýär; b) bir professional kazy we iki halk oturdaşy (etrap kazyýetinde bellenen jeza 5 ýyldan artyk bolan jenaýat işleri boýunça we ähli başga kazyýetlerde - jezanyň başga görnüşini); w) üç professional kazy (günäkärlenýäniň razylygy bilen ähli harby kazyýetlere, ähli Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň kazyýetlerine, Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Kazyýetine degişli işleri boýunça); g) bir professional kazy we 12 sany oturdaş (şular ýaly kollegiýalar Russiýa Federasiýasynyň 9 sany subýekleriniň kazyýetlerinde emele gelýär. Ol günäkärlenýäniň haýyşy boýunça, beriljek jeza azatlykdan mahrum etme 15 ýyldan köp, azatlykdan mahrum etme ömürlük ýa-da ölüm jezasy ýagdaýyndaky jenaýat işleri).

Kassasion, gözegçilik we apelyasion instansiýalarynda işleriň derňewi diňe kollegial düzümünde alnyp barylýar. Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Kazyýetinde we umumy ýurisdiksiýaly orta bölek

kazyýetlerinde kazyýet kollegiýasy üç sany professional kazy tarapyndan amala aşyrylýar. Ol kazyýetleriň prezidiumynda bolsa - prezidiumyň ýarty agzalarynyň agdyklyk ýagdaýynda.

Raýat, dolandyryş, jenaýat we beýleki işlerde ýokary kazyýet organy bolup, umumy ýurisdiksiýaly kazyýet bolup, Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Kazyýeti bolýandyr. Ol umumy ýurisdiksiýaly kazyýetleriň iş alyp baryşlaryna gözegçilik edýär. Kazyýet tejribesiniň soraglary boýunça düşündirişler berýär (Konstitusiýanyň 126-njy maddasy). Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Kazyýeti umumy ýurisdiksiýaly federal kazyýetleriň ulgamyna ýolbaşçylyk edýär. Özünde onuň ýokary bölegini görkezýär.

Ýokary Kazyýet özüne degişli ähli işlerde gutarnykly kazyýet instansiýasy bolup durýar; gözegçilik hökmünde aşakda duran kazyýetleriň ähli kararlaryny barlamaga hukugy bardyr, oňa harby we ýöriteleşdirilen kazyýetleriň ähli işleri girýändir; kanunçykaryjylyk başlangyçlara hukugy bardyr; Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň işlerinde jenaýatçylyk alamatlarynyň barlygy barada netije çykarýar (Prezidentiň wezipesinden el çekmeginiň tertibi çäginde).

Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Kazyýeti şu düzgünde hereket edýär: Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Plenumy; Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Prezidiumy; Kassasion kollegiýasy; raýat işleri boýunça Kazyýeti kollegiýasy; jenaýat işleri boýunça Kazyýet kollegiýasy; Harby kollegiýasy. Plenumyň düzümine Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Kazyýetiň Başlygy, onuň orunbasarlary, Russiýa Federasiýasynyň Ýokary

Kazyýetiniň ähli agzalary girýändir. Plenum 4 aýdan bir gezekden kän çagyrylýan däldir we düzüminiň 2/3 böleginden az bolmadyk ýagdaýynda ygtyýarlydyr.

Umumy ýurisdiksiýaly kazyýetleriň ulgamynda Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Kazyýeti iň ýokary kazyýet instansiýasy bolup durýandyr. Ol 13 kazydan ybarat bolup, Sowet Federasiýasy tarapyndan ykrar edilýär (Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Kazyýetiniň Başlygynyň görkezmegi esasynda Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti tarapyndan hödürlenýär). Prezidiumyň Mejlisi aýda bir gezekden köp geçirilmeýär we onuň agzalarynyň agdyklyk bolan ýagdaýynda ygtyýarlydyr. Ýokary Kazyýetiň Prezidiumy: gözegçilik tertibinde kazyýet işlerine we täze dörän ýagdaýlara; materiallaryň öwrenilmegine, kazyýet tejribesiniň umumylaşdyrylmagyna we kazyýet statistikasynyň derňewine; kazyýet kollegiýasynyň işiniň gurnalyşynyň soraglaryna we kazyýetiň diwanyna (apparatyna) seredýär. Prezidiumyň kararlary gutarnykly bolup, oňa şikaýat edip bolmaýar.

Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Kazyýetiniň Kassasion kollegiýasy kazyýetiň ilkinji instansiýasy bolup, arzalar boýunça raýat we jenaýat işlerine, çykarylan kararlaryň arz-şikaýatlaryna, hökümlere, kararlara we raýat işleri boýunça Kazyýet kollegiýasynyň çykaran kararlaryna, Kazyýet kollegiýasynyň jenaýat işleri boýunça we Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Kazyýetiniň birinji instansiýasy hökmünde Harby kollegiýasyna seredýändir. Ol şeýle hem öz ygtyýarlylygynyň çäginde täze ýüze çykan ýagdaýly kazyýet işlerine seredýär.

Raýat işleri boýunça Kazyýet kollegiýasy, jenaýat işleri boýunça Kazyýet kollegiýasy we Harby kollegiýa

birinji kazyýet instansiýasy hökmünde öz ygtyýarlylygynyň çäginde kassasion tertipde, gözegçilik tertipde we açylan ýagdaýlara seredýär.

Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Kazyýeti raýat işleri boýunça aşakdaky kazyýetiň islän işini alyp bilýär we birinji kazyýet instansiýasy hökmünde öz iş alyp baryjylygyna kabul edip bilýär. Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Kazyýeti birinji instansiýasy boýunça raýat kazyýet işlerini çözmeklik tertibinde şu işlere seredýär: Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň kada laýyk däl namalaryna garşy çykмага; Russiýa Federasiýasynyň Federal Ýygnagynyň; Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň; raýatlaryň azatlygyna we hukugyna degişli federal ministrlikleriň we pudaklaryň (wedomstwalaryň) kada laýyk namalaryna; kazynyň ygtyýarlylygynyň gutaranlygy barada kararlara, umumyrus we halkara jemgyýetçilik birleşikleriň işjeňliginiň togtadylmagy we bes edilmegi barada; Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň saýlawlarynyň we Federal Ýygnagyň deputatlarynyň, Merkezi saýlaw toparlarynyň (komissiýasynyň) taýýarlanyş we sala-salşygyň geçiriliş işlerine we kararlaryna dawa etmek barada:

Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň döwlet häkimiýet edaralary we Russiýa Federasiýasynyň döwlet edaralarynyň arasyndaky Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti tarapyndan berlen Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasynyň 85-nji maddasyna laýyklykda jedelleri çözmek barada, şeýle hem Russiýa Federasiýasynyň subýekteriniň döwlet edaralarynyň arasyndaky dawalary çözmek barada.

Respublikanyň Ýokary kazyýeti, welaýat kazyýeti (kraýewoý oblast), federal ähmiýetli şäheriň kazyýeti, awtonom welaýatyň kazyýeti, awtonom okrugyň kazyýeti (bu kazyýet käwagt orta bölegiň kazyýeti diýip atlandyrylýan) öz çäginde birinji we ikinji kazyýet instansiyasy hökmünde işlere seredýär, täze açylan ýagdaýlar babatynda we gözegçilik tertibinde; etrap kazyýetleriniň işjeňligine gözegçilik amala aşyrylýar, kazyýet statistikasyny derňeýärler, kazyýet tejribesini umumlaşdyrýarlar we öwrenýärler; olara kanunçykaryjylykdan berlen başga ygtyýarlylyklary ýerine ýetirýärler.

Etrap kazyýeti öz çäginde birinji we ikinji instansiýa (basgançakly kazyýet ulgamy) hökmünde işlere seredýär. Onuň kompetensiyasyna ähli raýat, aglaba köpüsi jenaýat (kadadan çykma işlerde, ylalaşdyryjy, ýokarky we harby kazyýetlere degişli işlerde) we dolandyryş hukugy bozýan birnäçe işler girýär. Etrap kazyýetiniň kazylary degişlilikde (gatnaşykda) ylalaşdyryjy bolup durýar.

1996-njy ýylyň 31-nji dekabryndan «Russiýa Federasiýasynyň kazyýet ulgamy barada» FKK Russiýa Federasiýasynda ylalaşdyryjy kazyýetleriň institutyny dikeltmäni göz önünde tutupdyr. Ol 1864-1889-nji we 1912-1917-nji ýyllarda Russiýa Federasiýasynda bolupdyr. 1998-nji ýylyň 17-nji dekabryndaky «Russiýa Federasiýasynyň ylalaşdyryjy kazylar barada» FK-na laýyklykda olar Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň umumy ýurisdiksiýaly kazylary bolýarlar we Russiýa Federasiýasynyň ýeke-täk kazyýet ulgamyna girýärler. Ylalaşdyryjy kazylaryň hukuk statusynyň soraglar hatary (belleniş tertibi) we ylalaşdyryjy kazylaryň işjeňligi federal

kanunlary, şeýle hem Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň kanunlary bilen belenenilýär.

Ýlalaşdyryjy kazy birinji instansiýasynda (1-nji kazyýet basgançagy) seredýär: 1) belenenilen jeza azyndan iki ýyldan artyk azatlykdan mahrum etme bolan jenaýat işi barada. 2) kazyýet kararyny çykarma barada işler. 3) egerde är-aýalyň arasynda çaga dawasy bolmadyk nikany bozma barada işler; 4) är-aýalyň bilelikde gazanan emlägini bölmek barada işler. 5) maşgala-hukuk gatnaşyklaryndan çykýan başga işler. Atalyk (enelik) dawasy, atalygyň belenenilmegi, ene-ata hukugyndan mahrum etme, çagany ogulyk (gyzlyk) alma işlerinden başgasy. 6) bahasy azyndan 500 zähmet haky möçberli talap arzasy bolan emläk dawalary boýunça işler. 7) zähmet gatnaşyklaryndan çykýan işler, işe dikeltmek barada işlerden başgasy. 7) zähmet gatnaşyklaryndan çykýan işler, işe dikeltmek barada işlerden başgasy. 8) ýer böleklerini peýdalanmagyň tertibini anyklamak, gurluşyk we başga gozganmaýan emläk barada işler. 9) dolandyryş hukugy bozma barada käbir işler.

Umumy ýurisdiksiýaly kazyýet ulgamynyň ýörite şahasyna harby kazyýetler harby kazyýetler döredýärler. Olar 1992-nji ýyla çenli harby tribunal adyny göteripdirler. Olar Russiýa Federasiýasynyň Ýaragly Güýçleriniň kazyýet häkimiýetini ýerine ýetirýärler. Şeýle hem başga goşunda, harby düzümlerde we federal edaralarda ýerine ýetiriji häkimiýet bolýar. Olarda harby gulluk federal kanuny bilen göz önünde tutulandyr (1999-njy ýylyň 23-nji iýunyndaky 1 Russiýa Federasiýasynyň Harby kazyýetleri barada» FKK, 1 madda). Harby kazyýetler tutýan meýdany boýunça harby bölümleriň we guramalaryň ýerleşişine

laýyklykda döredilýärler. Harby kazyýetleriň ulgamyna ülke harby kazyýetleri we gamizon harby kazyýetleri girýär. Gaýragoýulmasyz ýokary kazyýet instansiyasy ülke harby kazyýetlerine degişlilikde Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Kazyýetiniň Harby kollegiýasy bolup durýandyr. Harby kazyýetine dolandyryş hukugy bozma, harby gullukçylary tarapyndan goýberilen we jenaýatlar we harby ýygymy geçýän raýat, şeýle hem käbir raýat işleri degişlidir. Russiýa Federasiýasynyň tutýan meýdanynyndan daşarda ýerleşýän ähli raýat, dolandyryş we jenaýat işleri harby kazyýete degişlidir. Olar umumy ýurisdiksiýaly federal kazyýetleriniň seretmegine tabyndyr, eger-de özge Russiýa Federasiýasynyň halkara şertnamalarynda belenen bolmasa.

Russiýa Federasiýasynyň kazyýet ulgamynyň çäginde umumy ýurisdiksiýaly kazyýetleriň hatarynda arbitraž kazyýetleri hereket edýär. Olar adalatlylygy ykdysady dawlary we Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiyasynyň oňa beren kompetensiyasyna degişli başga işleri çözüärler. Ol 1995-nji ýylyň 28-nji aprelindeki «Russiýa Federasiýasynda arbitraž kazyýetleri barada» FKK, Russiýa Federasiýasynyň AHK-na we kabul edilen başga federal kanunlara laýyklykda. Russiýa Federasiýasynyň AHK-nyň 22-nji statýasynyň esasynda arbitraž kazyýetlere raýat, dolandyryş we ýuridiki şahslaryň arasyndan ýüze çykýan ykdysady dawalar boýunça işler degişlidir. Ýuridiki bilimi bolmadyk emeldarçylyk (kärhanaçylyk) işjeňligini ýerine ýetirýän raýatlaryň işleri degişlidir.

Russiýa Federasiýasynda arbitraž kazyýetleriň ulgamyny: Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Arbitraž

Kazyýeti; ölkeleriniñ federal arbitraž kazyýetleri (olar 10); respublikalaryň, ýurtlaryň, welaýatlaryň federal ähmiýetli şäherleriniñ, awtonom welaýatlaryň, awtonom ölkeleriniñ arbitraž kazyýetleri düzýärler.

Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Arbitraž Kazyýetleri (Ý.A.K. RF) ähli arbitraž kazyýetleriniň işjeňligine kazyýet gözegçiligini alyp barýar. Kazyýet tejribesiniň soraglary boýunça düşündirişler berýär.

Ol birinji instansiýada: Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň kada laýyk we kada laýyk däl namalarynyň güýçsüzdigini tassyklaýan işlere (tutuşlygyna we bölekleyin), Sowet Federasiýasynyň, Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň, raýatlaryň we guramalaryň kanuny bähbitlerini we hukuklaryny bozýan we kanuna laýyk däl işlere: Russiýa Federasiýasy we Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň arasyndaky ykdysady dawlary, Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň arasyndaky dawlara seredýär. Ol şeýle hem gözegçilik tertipde närazylyk (garşylyk) boýunça Russiýa Federasiýasynyň arbitraž kazyýetleriniň kanuny güýje giren namalaryna; täze dörän ýagdaýlara täzeden seredýär we kanuny güýje giren kazyýet namalaryna seredýär.

Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Arbitraž Kazyýeti (Ý.A.K.) şu düzümde hereket edýär: Russiýa Federasiýasynyň Ý.A.K-niň Plenumy; RF Ý.A.K-niň Prezidiumy; raýat we başga hukuk gatnasyklaryndan ýüze çykýan jedellere seretmek üçin kazyýet kollegiýasy; dolandyryş gatnasyklardan ýüze çykýan jedellere seretmek üçin kazyýet kollegiýasy.

Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň arbitraž kazyýetleriniň birinji we apelyasion instansiýasynda

seredilen işleri boýunça okrugyň federal arbitraž kazyýeti kassasioniň instansiýasynda kazyýet namalarynyň kanunylygyny barlaýar; özüniň kabul eden we kanuny güýje giren kazyýet namalary boýunça täze açylan ýagdaýlara gaýtadan seredýär.

Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň arbitraž kazyýetleri birinji instansiýasynda Russiýa Federasiýasynyň arbitraž kazyýetleriniň pudaklarynyň garamagyndaky ähli işlerine seredýär, Russiýa Federasiýasynyň Ý.A.K-niň kompetensiýasyna geçirilen işlerden başgasyna; appelyasion instansiýasynda, bu kazyýetiň birinji instansiýasynda seredilen işlere gaýtadan seredýär; özüniň kabul eden we kanuny güýje giren kazyýet namalary boýunça täze açylan ýagdaýlara gaýtadan seredýär.

Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň, şeýle hem okrugynyň arbitraž kazyýetleri kazyýet tejribesini umumlaşdyrýarlar we öwrenýärler; kanuny kämilleşdirmek boýunça teklipleri we başga kada laýyk hukuk namalary taýynlaýarlar; kazyýet statistikasyny derňeýärler.

Konstitusion barlag federal derejede Russiýa Federasiýasynyň Konstitusion Kazyýeti arkaly amala aşyrylýar. Ol 19 kazydan ybaratdyr. Ol edara 1991-nji ýylda döredilen we häzir 1994-nji ýylyň 21-nji iýulyndan «Russiýa Federasiýasynyň Konstitusion Kazyýeti barada» FKK-ny esasynda hereket edýär. Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň, Sowet Federasiýasynyň, Döwlet Dumasynyň, Sowet Federasiýasynyň agzalarynyň başdan bir böleginiň ýa-da Döwlet Dumasynyň deputatlarynyň, Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň, Russiýa

Federasiýasynyň Ýokary Kazyýetiniň, Russiýa Federasiýasynyň Ýokary Arbitraž Kazyýetiniň, Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň ýerine ýetiriji häkimiýetiniň we kanunçykaryjy edaralarynyň talaby boýunça Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasynyň esasynda Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýa Kazyýeti işleri çözýär: a) federal kanunlary, Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň, Sowet Federasiýasynyň, Döwlet Dumasynyň, Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň kada laýyk namalaryny ; b) respublikalaryň konstitusiýalaryny, düzgünamalaryny çap edilen Russiýa Federasiýasynyň döwlet häkimiýet edaralaryny alyp barmaklyga degişli soraglary, şeýle hem Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň kada laýyk başga namalaryny we kanunlary, Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň döwlet häkimiýet edaralaryny we Russiýa Federasiýasynyň döwlet häkimiýet edaralaryny bilelikde alyp barmaklygy; w) Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň döwlet häkimiýet edaralarynyň arasyndaky şertnamalary, Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň döwlet häkimiýet edaralary we Russiýa Federasiýasynyň döwlet häkimiýet edaralarynyň arasyndaky şertnamalary; g) güýje girmedik Russiýa Federasiýasynyň halkara şertnamalary.

Ondan daşary, Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýa Kazyýeti kompetensiýa barada jedelleri çözýär: a) döwlet häkimiýet federal edaralarynyň arasynda; b) Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň döwlet häkimiýetiniň edaralarynyň we Russiýa Federasiýasynyň döwlet häkimiýet edaralarynyň arasynda; w) Russiýa

Federasiýasynyň subýektleriniň ýokary döwlet edaralarynyň arasynda.

Raýatlaryň azatlygy we konstitusion hukuklarynyň bozulmagy boýunça arz-şikaýatlary we Russiýa Federasiýasynyň Konstitusion Kazyýetiniň talaby boýunça, tassyklanan federal kanunyň tertibinde anyk bir işde ulanylan ýa-da ulanyljak kanunyň konstitusionlygyny barlaýar.

Russiýa Federasiýasynyň Prezidentiniň, Sowet Federasiýasynyň, Döwlet Dumasynyň, Russiýa Federasiýasynyň Hökümetiniň, Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň kanunçykaryjy häkimiýetiň organlarynyň talaby boýunça Russiýa Federasiýasynyň Konstitusion Kazyýeti Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasyna düşündirişler berýär.

Konstitusion däl diýip tassyklanan ýa-da olaryň aýratyn düzgünnamalary güýjüni ýitirýär; Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasyna laýyk gelmeýän Russiýa Federasiýasynyň halkara şertnamalary ulanylmalary we herekete girizilmeli däldir.

Russiýa Federasiýasynyň subýektlerinde konstitusion (ustawly) kazyýetler döredilip bilýär. Russiýa Federasiýasynyň subýektiniň kanunlaryna laýyklykda soraglara seredýär. Russiýa Federasiýasynyň subýektiniň döwlet häkimiýetiniň edaralarynyň kada laýyk hukuk namalaryna, Russiýa Federasiýasynyň subýektiniň ýerli dolandyryjy edaralaryna, şeýle hem Russiýa Federasiýasynyň subýektiniň konstitusiýasynyň düzgünnamasynyň düşündirişlerine seredýär. Bu kazyýetleriň işjeňlik tertibi Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň kanunlary esasynda anyklanýar.

Russiýada möhüm konstitution hukuk goraýjy institut bolup, prokuratura bolup durýandyr. Ýogsa-da, Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasy prokuratura barada maddalary «Kazyýet häkimiýeti» bölümine girizýär. Bu institut tutuşlygyna garaşsyz edara bolup, häkimiýetiň şahalarynyň hiç birine bagly däldir. Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasyna laýyklykda (129-njy madda) Russiýa Federasiýasynyň Prokuraturasy bir (ýeketäk) merkezleşdirilen ulgamy düzýär. Ol aşakdaky duran prokurorlary tabyn edip, Russiýa Federasiýasynyň Baş prokuroryna we ýokarda duranlara boýun egýändir.

Russiýa Federasiýasynyň prokuraturasynyň işjeňlik tertibi, guramaçylygy we ygtyýarlylygy 1992-nji ýylyň 17-nji ýanwaryndan «Russiýa Federasiýasynyň prokuraturasy barada» federal kanuny tarapyndan anyklanýar. Ol 1995-nji ýylyň 25-nji noýabryndaky redaksiýa bilen herekete girizilendir.

Prokuratura ilki bilen gözegçilik edarasy bolup durýar. Onuň möhüm wezipeleriniň hataryna degişlidir: kanunlaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik, adamyň azatlygy we hukugynyň berjaý edilişi, federal ministrlikleriň, döwlet komitetleriň, gulluklaryň we başga ýerine ýetiriji federal edaralarynyň, Russiýa Federasiýasynyň subýektleriniň ýerine ýetiriji we wekilçilik (kanunçykaryjy) edaralaryň, ýerli öz-özünü dolandyryjy edaralar, dolandyryjy harby edaralar, barlag edaralar, olaryň wezipeli adamlaryna, kommersiýa, kommersiýa degişli bolmadyk guramalaryň ýolbaşçylary we dolandyryş edaralary, şeýle hem kanunyň laýyklygyndan çykýan hukuk namalary degişlidir. Ondan daşary prokuratura jenaýat kazyýet yzarlamasyny amala aşyrýar. Şeýle hem kanunlaryň ýerine ýetirilişine

gözegçilik edýär; operatiw-gözleg işjeňliginiň ýerine ýetirilişine, deslapky derňew we derňew geçirmege; kazyýet işgärine (pristawyna), jezany ýerine ýetirýän we kazyýet tarapyndan mejbury häsiýetli çäreleri belleýän guramalaryň we edaralaryň dolandyrylyşyna, tussag edilenleriň saklanýan we goralýan ýerleriniň dolandyrylyşyna.

Russiýa Federasiýasynda kärhanalara we raýatlara ýuridik kömegi garaşsyz adwokatura berýär. Onuň işjeňligi 2000-nji ýylyň başynda könelişen sowet kanunçykaryjylygyň namalary tarapyndan sazlanýýardy (1979-njy ýylyň 30-njy noýabryndan SSSR-iň adwokaturasy barada kanuny; 1980-nji ýylyň 20-nji noýabryndan RSFSR-iň adwokatura barada Düzgünnamasy). 1990-njy ýyldan başlap adwokatura barada täze kanunyň taslamasynyň üstünde iş alnyp barylýar. Russiýanyň adwokaturasynyň guramaçylyk gömüşi adwokatura kollegiýasy bolup galýandyr. Ol 1980-nji ýyldaky «Adwokatura işjeňligi bilen meşgullanýan meýletin jemlenişen adamlar» Düzgünnamasynyň esasyndadyr. Aklawjylaryň kollegiýasy esaslandyryjy toparlaryň arzasy boýunça ýokary ýuridiki bilimi bolan ýa-da Russiýa Federasiýasynyň subýektine laýyk ýerine ýetiriji edaranyň başlangyjy boýunça döredilýändir. Aklawjylar kollegiýasyny döretmek barada teklipler Russiýa Federasiýasynyň Adalat Ministrligine gönükdirilýär. Adalat Ministrligi onuň bilen razy bolsa, ony tassyklamak we registrasiýa üçin subýektiň ýerine ýetiriji döwlet häkimiýet edarasyna ugradýar. Aklawjylaryň kollegiýasynyň agzalygyna ýokary ýuridik bilimi we

ýuridiki hünäri boýunça azyndan 2 ýyl işlän Russiýa Federasiýasynyň raýaty bolup bilýär.

Adwokaturanyň esasy iş bölegi ýuridiki maslahat bolup durýar. Olary Adwokatlaryň kollegiýasyna laýyk prezidium döredýändir. Adwokatlar kollegiýasynyň agzalary haýsydyr bir ýuridiki konsultasiýa girýärler we şol ýerde öz işini alyp barýarlar. Konsultasiýa adwokatlar kollegiýasynyň agzalaryndan, prezidium tarapyndan belenilýän müdir ýolbaşçylyk edýär. Häzirki wagtda Russiýa Federasiýasynda 4 müňden gowrak ýuridiki maslahathanalar hereket edýär.

Russiýa Federasiýasynda adwokaturadan başga ilata we guramalara ýuridik hyzmaty hususy ýuridik şereketler alyp barýarlar. Olaryň işjeňligi 1998-nji ýyldan lisenziýasyzdyr. Adwokatlar hususy ýuristlerden tapawutlylykda belenilmeginiň tertibinde jenaýat işleri boýunça kömegi raýatlara mugt bermäge borçly dälirler. Şol bir wagtda diňe adwokatlar jenaýat prosesiniň deslapky derňew we barlag döwründe raýatlara goragçy hökmünde goramaga hukugy bardyr.

Russiýa üçin täze bir institut hökmünde adam hukuklary boýunça Wekil bolup durýandyr. Ol Döwlet Dumasy tarapyndan belenen wezipeli şahs bolup, döwlet organlarynyň we wezipeli adamlaryň işjeňliginde adam azatlygynyň we hukuklarynyň seredilşine gözegçiligi amala aşyrýar. Bu institut daşary ýurtlaryň hataryndaky Ombudsman institutyna agdyk meňzeşdir. 1993-nji ýylyň (103 «d» madda) Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasy bilen girizilendir. 1997-nji ýylyň 26-njy fewralyndan «Russiýa Federasiýasynyň adam hukuklary boýunça Wekil barada» FKK-ny esasynda Wekil bozulan hukugy

dikeltmäge, raýatyň we adamyň hukuklary barada Russiýa Federasiýasynyň kanunçykaryjylygyny kämilleşdirmäge, halkara hukuk kadalary we hemmeler tarapyndan ykrar edilen ýörelgelerine laýyk bolar ýaly alyp barmaklyga, adam hukuklary çäginde halkara gatnaşyklary ösdürmäge, adam azatlygy we hukugy, görnüşi we olary goramaklygyň usulynyň soraglary boýunça hukuk aň-bilim bermäge ýardam berýär. Wekiliň wezipesine 35 ýaşdan kiçi bolmadyk, adamyň, raýatyň azatlygy we hukugy çäginde bilimi, olary goramaklyga tejribesi bolan, Russiýa Federasiýasynyň raýaty bolan adam bellenilýär. Wekil 5 ýyllyk möhlet bilen wezipä bellenýär.

Wekil Russiýa Federasiýasynyň raýatlarynyň we Russiýa Federasiýasynyň meýdanynda bolan başga kişileriň arz-şikaýatlaryna ýada döwlet edaralarynyň hereketlerine (hereketsizligine) we kararlaryna, ýerli özünü dolandyryjy edaralara, wezipeli adamlara, döwlet işgärlerine seredýär. Eger-de arza beriji öň bu kararlara ýada dolandyryş ýada kazyýet şekilde hereketlere şikaýat arzasyny beren bolsa, ýöne onuň şikaýat arzasyny çykarylan kararlara närazy bolsa. Wekil kazyýete, prokuratura ýada başga bir möhüm edara azatlygyň we hukugyň bozulandygyny goramak üçin arz-şikaýat bilen, dolandyryş we dissiplinar önümçiligiň ýada jenaýat işiň gozgalmagy barada haýyş bilen, kanuny güýje giren karar, kazyýetiň hökümünü barlamak we ş.m. bilen ýüz tutmaga hukuklydyr. Raýatyň azatlygynyň we hukugynyň gödek ýada köpçülikleýin bozulan ýagdaýynda Wekil Döwlet Dumasynyň nobatdaky mejlisinde nutuk bilen çykyş etmäge hukuklydyr. Bu bahana bilen parlament komissiýasyny döretmegi hödür edýär.

Federal derejede elmydama hereket edýän döwlet maliýe gözegçilik organy bolup, Hasap palatasy bolýar. Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýasynyň 101-nji maddasyna laýyklykda Sowet Federasiýasy we Döwlet Dumasy federal býudžetiň ýerine ýetirilişiniň gözegçiligi üçin döredýär. Hasap palatasynyň işjeňlik tertibi we düzümi 1995-nji ýylyň 11-nji ýanwaryndan «Russiýa Federasiýasynyň Hasap palatasy barada» federal kanuny tarapyndan tassyklanylýar.

Hasap palatasynyň Başlygy wezipä Döwlet Dumasy tarapyndan belleniýär. Hasap palatasynyň Başlygynyň orunbasary Sowet Federasiýasy tarapyndan belleniýär. Mundan daşary Federal ýygnaгыň iki palatasy Hasap palatasyna 6 auditorlardan belleýärler. Hemme görkezilen şahslar 6 ýyl möhlet bilen belleniýärler.

Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň konstitusiýa hukugynyň esaslary.

§1. ABŞ-nyň 1787-nji ýyldaky Konstitusiýasy.

Amerikanyň Birleşen Ştatlary 1776-njy ýylda Garaşsyzlyk hakyndaky Deklarasiýanyň esasynda öz garaşsyzlygyna eýe bolýar. ABŞ agrar taýdan ösen ýurtlaryň biri hasaplanylýar. Ilatynyň sany boýunça Hytaýdan hem-de Hindistandan soň III orny eýeleýär. 1996-njy ýylyň maglumaty boýunça 264 mln adam. ABŞ-nyň häzirki hereket edýän Konstitusiýasy 1787-nji ýylyň sentýabr aýynda kabul edildi. Ol 7 maddadan, 27 sany

goşmaçadan, preambuladan ybarat. 27-nji goşmaça 1992-nji ýylda girizilen. Amerikanyň Konstitusiýasynyň çeşmeleri diýlip şular hasaplanylýar:

1) 1776-njy ýyldaky Amerikanyň Garaşsyzlygy hakyndaky Deklarasiýasy;

2) 1781-nji ýyldaky Stati konfederasii (konfederasiýanyň maddalary); konstitusion dokument hyzmat edýär. Amerikanyň Konstitusiýasy özüniň gysga mazmunlylygy bilen tapwutlanýar. (7000 sany söz bar). Şeýle-de Amerikanyň Konstitusiýasynda maddalar bölümlere bölünýär:

1-nji maddasy kanun çykaryjy;

2-nji maddasy ýerine ýetiriji;

3-nji maddasy kazyýet häkimiýeti;

Amerikanyň Konstitusiýasy dünýäde ilkinji ýazylan görnüşindäki konstitusiýa hasaplanýar hem birnäçe döwletler şoňa esaslanyp öz konstitusiýasyny kabul etdiler. Amerikanyň konstitusiýasyna girizilen ilkinji 10 sany goşmaça hukuklar hakynda, adamlaryň hukugyna we azatlygyna, syýasy, şahsy, sosial-ykdysady hukuklaryna bagyşlanylýar. Amerikanyň Konstitusiýasy tipi boýunça gaty tipli, oňa üýtgetme-goşmaça girizmek üçin ilki bilen Amerikanyň kanun çykaryjy edarasy bolan Kongressiň palatalarynyň 2/3 böleginiň sesi bilen hem-de ştatlaryň kanun çykaryjy ýygnağynyň (legislatura) 3/4 böleginiň tassyk etmekligi (ratifikasiýa) esasynda kabul edilýär. Tipi boýunça gaty tipli konstitusiýa Ilkinji girizilen goşmaça 1791-nji ýylda girizilýär. 1965-nji ýylda 13-nji goşmaça girizilen. 14-nji goşmaça 1866-njy ýylda kabul edilýär.

Amerikada konstitusiýa gözegçiligini Amerikanyn Ýokary Kazyýeti amala aşyrýar. ABŞ-da münlerçe dürli

jemgyýetçilik birleşmeleri hereket edýär. Olardan aýallar guramasy, ýaşlar guramasy, sarp edijileriň guramasy. Amerikada 2 partiýaly sistema hereket edýär:

1) Demokratik;

2) Respublikan;

Iki partiýanyň hem hemişellik maksatnamasy, hemişelik agzalygy bar. Olar saýlawdan öň manifest kabul edýär.

§2. ABŞ-da döwlet häkimiýet bölünişi.

Amerikada döwlet häkimiýet bölünişi nusgawy (klassyk) ýörelge esasynda 3-e bölünýär.

Kanun çykaryjy edara Amerikada “Kongress” diýlip atlandyrylýar. Ol 2 sany palatadan ybarat:

1) Wekilçilikli – aşaky palata (spiker ýolbaşçylyk edýär);

2) Senat – ýokarky palata (Wise Prezident ýolbaşçylyk edýär);

Wekilçilikli palata 435 sany deputatdan ybarat bolup 2 ýyl möhlet bilen saýlanýar.

25 ýaşan, Amerikanyň raýaty Amerikanyň raýatlygynda 7 ýyl durup, öz ştatynda ýaşayan adam deputat bolup bilýär. Senat palatasy 6 ýyl möhletleýin her ştatdan 2 sanysy saýlanylýar. Ýöne Senat palatasynda rotasiýa ýörelgesi hereket edýär. Senator bolmak üçin 30 ýaş bolmaly we ABŞ-nyň raýatlygynda 9 ýyl ýaşan bolmaly. Deputatlyk immuniteti birazrak çäklendirilen, indemnitet hukugyndan peýdalanýarlar. Her palatanyň ýolbaşçysy we içerki edarasy bar. Spikeriň hem özboluşly ygtyýarlyklary bar, ýagny gün tertibini kesgitleýär. Ýagny

iki palatanyň arasynda jedeller ýüze çykan mahalynda ylalaşdyryjy toparyň agzalaryny belleýär. Deputatlara temmi çärelerini ulanmaga hukugy bar. Ýöne Spiker diňe sesleriň deň gelen ýagdaýynda öz sesini berip bilýär. Ol hem çözüji sese eýe bolýar. Tersine senat palatasynda hem çözüji sese eýe bolýar. Tersine senat palatasynyň başlygy aýratyn bir ygtyýarlykdan peýdalanmaýar. Kongress öz agzalarynyň arasynda dürli komitetleri döredip bilýär. Hemişelik, ykdysady, salgyt barada komitetleri döredip bilinýär. Wekilçilikli palatada (22 sanysy bar) Daşary işler boýunça, Bilim, zähmet boýunça, Senat palatasynda 16 sany bar. Olar özlerine degişli bolan ugurlar bolsa kanunyň taslamasynyň üstünde işleýär. Şeýle-de Amerikada parlamentiň düzüminde wagtlaýyn ýöriteleşdirilen komitetler bar. Olar özlerine degişli bolan ugurlar boýunça kanunyň taslamasynyň üstünde işleýänler. Şeýle-de Amerikanyň parlamantiň düzüminde wagtlaýyn ýöriteleşdirilen komitetler bar. Kongressde ähli palatanyň komiteti aýratyn orny eýeleýär. Palatanyň her birinde partiýa toparlary bar. Amerikada Kongress örän giň ygtyýarlary bar. Her palatanyň aýratynlykdaky we bilelikdäki çözüň meseleleri bar. Kongressiň umumy ygtyýarlyklaryna maliýe meseleleri salgyt salmak barada, ýygymlary, döwlet pajy, döwlet bergisi, pul dolanyşygyny kadalaşdyrmak, gymmat baha kagyzlary we pullary galplaşdyrmak, jeza kesgitlemek; Ykdysady çygyrdaky ygtyýarlyklar; Şeýle hem ýene bir goranyş meseleleri. Şolary dolandyrmaklyk jemgyýetçilik tertibini üpjün etmeklik hakynda kanunlary çykarýar. Ýokary Kazyýetlere tabyn bolan federal kazyýetleri döredýär. Hökümetiň ýerleşýän ýeri bolan aýratyn raýonlar üçin ýörite

konstitusion ygtyýarlyklary amala aşyrýar. Amerikanyň Konstitusiýasynda kongres üçin käbir gadaganlyklar hem berkidilýär. Degişli kömek bolmadyk ýagdaýynda döwlet gaznasyndan pul çykarmak gadagan, dueorýanski sidullary berip bilmeýär, şatdan çykarylýan zatlar üçin salgyt girizip bilmeýär we beýlekiler.

Kongres sessiýa tertibinde işleýär. Her ýylda kongresiň 1 sessiýasy çagyrylýar. Ol hem 7-8 aý dowan edýär. Esasy kongresiň işi kanun çykaryjylyk. Kanun çykaryjylyk başlangyjyna bolan hukuk iki palatasyn. Kanun çykaryjylyk başlangyjyna bolan hukuk iki palatasynyň agzalaryna degişli.

Ýerine Ýetiriji häkimýet: Konstitusiýa laýyklykda Amerikada ýerine ýetiriji häkimýeti Prezident amala aşyrýar. Amerikada Ministirler kabineti ýa-da soweti diýen düşünje sözüň doly manysynda ýok. Ministirler Prezidentiň maslahatçysy we kömekçileri bolup çykyş edýärler. Amerikada Premýer ministr wezipesi hem ýok. Kabinetde Prezident karar Kabul edýär. Prezident hem-de witsa president 4 ýyl möhletleýin saýlanylýar. Şol bir adam yzly-yzyna 2 möhletden artyk Prezident bolup bilmeýär. Prezident bolmak üçin Amerikada 35 ýaşdan pes bolmaly däl, doglanda Amerikanyň raýaty bolmaly hemem soňky 14 ýyl Amerikada ýaşap gelýän bolmaly Prezidentiň kandidaturasy ilki bilen Partiýa saýlawlaryna hödürlenilýär Kandidatlar şatlarda hasaba alynýar.

Beýik Britaniýa (BB)

§1. Beýik Britaniýanyň konstitusiýasy barada düşünje.

Beýik Britaniýanyň doly atlandyrylyşy Beýik Britaniýanyň birleşen karollygy we demirgazyk Irlandiýa. Beýik Britaniýa agrar taýdan ösen dowlet hasaplanylýar. Halkynyň sany 1997-nji ýylyň hasaby boýunça 58 mln adam Beýik Britaniýa ABŞ-dan ilatynyň sany boýunça 5 esse kiçi, territoriýasynyň (çägininiň) möçberi boýunça 40 esse kiçi. Beýik Britaniýa döwletiniň formasy boýunça Unitar döwlet (Çylşyrymly unitary döwlet), Döwlet dolandyryş formasy parlamentar manarhiýa. Syýasy düzgüni demokratik Beýik Britaniýada ýazylan konstitusiýa ýok. Onuň deregine birnäçe konstitusion çeşmeler hereket edýär. Esasy 4 sany çeşmeden ybarat:

1) Statud – (nama, kanun) bolanda Britaniýada 2 palatanyň Kabul edýän kanunlaryna aýdylýar. Oňa monarh gol çekýär. Ähli kanunlar Beýik Britaniýada birmeňzeş ýuridiki güýje eýedir. Şonuň üçin hem konstitusiýa gözegçiligi diýlen institut ýok. Statutlaryň hataryna birnäçe konstitusion namalary girizmek mümkin: Erkinligiň beýik hartiýasy (1215-nji ýylda kabul edilen) – Monarh bilen raýatyň arasyndaky özarar gatnaşyklary düzgünleşdirýär; “Habes corbus act”- (1679-njy ýylda kabul edilen raýatyň şahsy azatlyklarynyň kazyýet kepillikleri; Mirasdarlyk hakyndaky nama - (1701ý); Parlamentar hakyky kanun - (1911-1949ý).

Angliýadan konstitusiýa hukugy we Adminstratiw hukugy billelikde bir hukugyň pudagyny emele getiýär.

Kazyýet (sud) presedenti; Ýokary kazyýetler tarapyndan Kabul edilýän. (konstision meseleler boýunça) kararlara aýdylýar. Bu kazyýetiň kararlary hökmany suratda çap edilýär. Hem birmeňzeş işlere seredilende Umumy hökmany güýje eýe bolýar. Adatça Kazyýet presidentleri tarapyndan tagtyň artykmaçlyklaryna degişli hem-de raýatyň käbir hukugyna degişli meseler düzgünleşdirilýär.

Konstitusion adatlar; Bu birnäçe wagtyň geçmekligi bilen adatlar kanuny güýje eýe bolýar. Mysal üçin Monarhyň *Weto* hukugy. Hökümetiň düzüliş tetibi. Ministirler statusy we başgalar

Doktrinal çesmeler;

Konstitusiýa hukugynyň meseleri boýunça meşhur alym ýuristleriň pikirleri ;

§2. Beýik Britaniýa döwlet häkimiýet bölünişi.

Beýik Britaniýada 2 partiýaly sistema hereket edýär. Biri konserwativ partiýa (2 mln agzasy. ilkinjisi Leybaristik partiýa (6.5mln adam) Konserwativ partiýa Tori beýleki – Ligi Ýokarky partiýa Aristokratik partiýa diýilýär.

Beýik Britaniýada häkimýet bölünişi hereket edýär. Aktiwniý 18 ýaş . passiw biziň ki ýaly.

Beýik Britaniýada döwlet häkimýet 3 şahadan ybarat. Kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji, kazyýet häkimýeti kanun çykaryjy häkimýet Beýik Britaniýada parlamente degişli Parlament 2 sany palatadan ybarat. Biri Obşinalaryň palatasy.

2. Lordlaryň palatasy B. Britaniýada kanun ilki bilen 2 parlamentiň 2 palatasy tarapyndan Kabul edilýär. Soňra

döwlet baştutany tarapyndan gol çekilýär. Karol weto hukugyndan peýdalanýar. Ýöne konstitusion adata görä eýýäm 300 ýyldan gowrak wagt bäri bir gezek hem weto hukugyny ulanmaýar. Obşinalaryň palatasý 651 sany agzadan ybarat. Olar bir mandatly saýlaw okruglar boýunça mažoritar ulgamyň otnositel köplügi esasynda saýlanylýar. Deputatlar indemnitet hukugyndan peýdalanýarlar. Bu palata spiker ýolbaşçylyk edýär. Spiker hem deputatlaryň saýlanýan möhleti bilen saýlanylýar. Ýagny 5 ýyl möhlet bilen saýlanylýar. Spikeriň özi parlamentiň Ýygnaklarynda çykyş edip bilmeýar. Ol diňe çözüji sese eýe. Spiker konstitusion adata görä saýlanylýar. B.Britaniýa hem parlamentiň hemişelik we wagtlaýyn komitetleri bar. Olar kanunyň taslamalaryny ara alyp maslahatlaşýar. Dolandyryş işine gözegçilik edýärler, Parlament derňewlerini geçirýärler we ş.m. 60-njy ýyllaryň ahyrynda dolandyryş işleri boýunça parlament tarapyndan ygtyýarly edilen wezipe döredilýär. Oňa Ombtisman diýilýär. Ol 65 ýaşa çenli bellenilip bilinýär.

Lord dindarlar. Lord palatasyna lord konsuller ýolbaşçylyk edýär. Beýik Britaniýa parlament hökümediň işine we onuň dolandyryşyna gözegçiligi amala asyrýar. Ýöne hakykatda parlamentiň işini hökümet ýola goýýar.

Ýerine ýetiriji häkimýet. Beýik Britaniýada ýerine ýetiriji häkimýet formal taýdan monarha degişli. Monarh parlamentiň hem düzüm bölegi hasaplanylýar. Ýöne şeýle-de bolsa ol kanun çykaryjylyga-da gatnaşmaýar, ýerine ýetiriji häkimýete eýe däl. B.Britaniýada döwlet baştutany öz tagtyny nesilden-nesle geçýär. (konstitusion ulgamy esasynda) B.Britaniýada monarh milletiň birliginiň nyşany hökmünde çykyş edýär. Oňa jemgyýetde durnuklylygyn

kepili hökmünde seredilýär. Monarh eldegrilmesizlik hukukyndan peýdalanýar. Ol raýat, jenaýat, dolandyryş (adminstratiw) jogapkärçilik degişli däldir. Ony saklamaklygam bolmaýar. Monarh syýasy taýdan bitarapdyr. Ol hiç hili partiýanyň düzümine girmeýär. Döwleti dolandyrmak bilen baglanşykly syýasy jogapkärçilik çekmeýär. Monarhyň ýerine onuň ministrleri jogap berýär. Hukuk taýdan Britaniýada monarh ujypsyzja ygtyýarlyklardan peýdalanýar. Olaryň umumy jemine “Kerewanyň artykmaçlyklary” diýilip atlandyrylýar. Bu hukuklar konstitusion adatlaryna görä kazyýet presidentleri laýyklykda hereket edýär. Manarh parlamentiň ýörite çakylygy esasynda onuň ýygnaklaryna gatnaşyp bilýär. Ol her ýylda özüniň tagt sözi bilen parlamentiň sessiýasyny açýar. Ýöne monarh diňe şol teksti okaýar. Premýer ministriň taýýarlan tekstine hiç hili üýtgetme we goşmaça girizip bilmeýär. Monarh hökümetiň görkezmesi boýunça täze saýlawlaryň senesini bellemek bilen obşınalar palatasyny ýatyryp bilýär. Hökümetiň görkezmesi boýunça täze saýlawlaryň senesini bellemek, obşınalar palatasyny ýatyryp bilýär.

Hökümetiň görkezmesi esasynda monarh Premýer ministri wezipesine belleýär. Ýöne hakykat ýüzünde obşınalar palatasynyň saýlawlarynda ýeňiş gazanan partiýanyň wekili premýer ministr bolýar. Monarh daşary syýasy ygtyýarlyklardan hem peýdalanýar. Ol Britan Arkalaşygynyň baştutany hasaplanylýar. Şeýle-de monarh Ýaragly güýçleriň belent serkerdebaşysydyr. Harby Atlary (çinleri) derejeleri berýär, olary parahatçylyk meseleleri hem karolyň artykmaçlyklaryna degişlidir .

Eger-de premýer ministr tarapyndan kontrasignasiýa (gol çekmäge) degişlidir. Monarhyň ýanynda gizlin geňes hereket edýär. Onuň düzümine karolyň maşgala agzalary, ýepiskoplar, ministrler jemi 300-e golaý adam girýär. Bu adatyň dabaraly ýagdaýlarda çagyrylýar. Britan hukugynda esasan ýerine ýetiriji häkimýet diýilende hökümet diýilen düşünje has giň ýaýran. Kabinet diýilen termin kän ulanylmaýar. Hökümetiň düzümine jemi 95 sany adam girýär, 80 sany ministr. Baş prokuror hem-de Baş Attarnoý (hökümetiň hukuk geňeşçisi) ministr statusyna eýedirler. Hökümetiň doly düzüminde hiç wagt ýygnaýy çagyрмаýar, hem-de karar kabul etmeýär. Onuň düzüminde kiçi Kabinet çagyrylyp (18-20 adam) ýagny bölünip aýrylyp hereket edýär. Beýik Britaniýada ýerlerde minsitrlikleriň bölümleri bar. Olar ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary bilen ylalaşyp işleri alyp barýarlar.

Kazyýet häkimiyeti. B.Britaniýanyň çylşyrymly kazyýet ulgamy bar. Raýat işleri boýunça iň aşaky kazyýet instansiasyna graflyklarda kazyýetleriň kömekçilikleri girýär. Az ähmiýetli jenaýat işlerine bolsa, magistratlar seredýärler. Magastrler ýuridiki bilimi ýok adamlar. Has iri raýat işlerine graflyklaryň kazyýetleri seredýär. (1000 fund seredýär) Jenaýat işlerine karon kazyýeti seredýär, 1971 ýylda döredilen Karona kazyýeti dürli formada seredip bilýär. Iň ýokary kazyýet instansiasy Apeliýasiýa kazyýeti. Onuň düzüminde 18 sany kazy bar. B.Britaniýada karon kazyýetine, ýokary kazyýete we apeliýasiýa kazyýetine 3-sine bilelikde “*Beýik kazyýet*” diýlip atlandyrylýar. Şolar Kazyýet presedentini çykaryp bilýärler. B.Briatinýada adam we kazyýetler hem bar. Olara Tribunallaram diýilýär.

Germaniýanyň konstitusiýa hukugynyň esaslary

§1. Germaniýanyň 1949-njy ýyldaky konstitusiýanyň esasy häsiýetleri.

Germaniýanyň resmi atlandyrylyşy Germaniýa federatiw respublikasy (GFR). 1997-nji ýylyň hasaby boýunça halkynyň sany 872 mln adam. Germaniýanyň häzirki wagtda hereket edýän konstitusiýasy 1949 ýylyň maý aýynda kabul edilen. Germaniýa häziriki günlerde 1990 ýylyň 3-nji oktýabryndan bäri hereket edýär. Germaniýanyň birleşmekleri bilen täze konstitusiýasy kabul edilmeýär. Diňe käbir maddalaryna üýtgeşmeler hem-de goşmaçalar girizilýär. Germaniýanyň konstitusiýasy resmi taýdan “Esasy kanun” diýlip atlandyrylýar hem-de ol 1949-nji ýylyň 23-nji maýyndan kabul edilýär. Germaniýanyň taryhynda bu IV Konstitusiýadyr. (I konstitusiýa 1849-1919-njy ý, 949) Germaniýanyň konstitusiýasyny nemes hukukçylarynyň (ýuristleriniň) komissiýasy tarapyndan işlenip düzülýär. Olar günbatar Germaniýanyň ýerleri premýer ministirleriniň görkezmeleri boýunça hereket edýärler. Konstitusiýanyň taslamasy 65 sany deputatdan ybarat bolan parlament geňeşi tarapyndan ara alnyp maslahatlaşylýar hem kabul edilýär. Parlament geňeşi tarapyndan konstitusiýasy Kabul edilenden, soňra ol günbatar german ýerleriniň landaglary tarapyndan tassyk edilýär. Germaniýanyň häzirki konstitusiýasy öňki faşistik tertip düýbünden inkär edýär. Umumy adamzat

gymmatlyklarynyň ýörelgelerini esaslanýar demokratiýa häkimýet bölünişigi, deňhukukly adalatlylyk we beýlekiler. Bu konstitusiýa döwletiň federatiw gurluşyny girizip, ony üýtgetmeklik gadagan edýär. Germaniýanyň konstitusiýasynyň 20-nji maddasynda : “Germaniýa demokratik sosial we hukuk döwletidir” diýilip aýdylýar. Sosial döwlet diýilip aýdylmaklygyň sebäbi kanun tarapyndan gös-göni mümkin bolan goldawyň kompensasiýasynyň görnüşi hem möçberi kesgitlenilýär. Germaniýanyň konstitusiýasynda germaniýa federatiw döwlet Parlament hem-de demokratik syýasy düzgün hereket edýär.

Germaniýanyň konstitusiýasy. Gaty tipli konstitusiýa ýazylan görnüşde 146 maddan ybarat, üýtgeşme-goşmaça girizmek üçin Bundestag hem-de Bundesratyň agzasynyň 2/3 böleginiň sesiniň esasynda ýörite konstitution kanun bilen girizilýär. Häzirki wagtda Germaniýanyň konstitusiýasyna 40-dan gowrak üýtgeşme-goşmaça girizildi hem-de ýörite konstitusiýa gözegçiligini amala aşyryan edara bar. Germaniýada federal instansiýa kazyýeti bar. Ol 2 sany palatadan ybarat. Olaryň hersinde 8 sany kazy bar. Resmi 16 sany kazy olaryň ýarysy Bundestag ýarysy Bundesrat tarapyndan tarapyndan saýlanylýar. Bundestag hem-de Bundesrat federal konstitusiýa kazyýetiň agzalaryny saýlamak üçin topar döredýär. Kazylyga däläşgär bolmaklyk üçin gaty berk talaplar berkidilýär. Ýaşy 40-dan pes bolmaly däl. Olaryň her senatda 3 sanysy oň Ýurduň 5 sanysy ýokarky kazylaryň düzüminden saýlanylmalý. Ýuridiki bilimi hususy diplomy bolmaly Kazylar saýlanandan soň presidentiň dekreti esasynda bellenilýär. Olaryň ygtyýarlyk möhleti: 12 ýyl. Şol bir

adam gaýtadan saýlanylmaýar. Federal konstitusiýa kazyýeti örän berk ygtyýarlyklaryndan peýdalanýar:

- 1) Federal konstitusiýa düşündiriş bermek;
- 2) Ýerleriň hem-de federasiýanyň arasynda ýüze çykýan jedellere, düşündiriş merkezlere seredýär;
- 3) Obşinalaryň hem-de soýuzlaryň şikaýatlaryna seredýär;
- 4) Raýtalaryň konstitusiýa hukuklarynyň bozulmaklygy bilen baglanşykly arzalaryna seredýärler;
- 5) Döwlet howpsuzlygyna täsir edýän has möhüm işlere seredýär;
- 6) Bundestagyň çykarýan kararlaryna degişlilikde bildirilýän şikaýatlaryna seretmek;

Federal konstitution kazyýetiň karary ähli beýleki kazyýetler üçin hökmany bolup durýar. Ýerlerde-de ýerleriň konstitusiýa kazyýeti hereket edýär. Germaniýada 1967-nji ýylda Kabul edilen syýasy partiýalar hukuky kanun kabul edilýär. (Birnäçe üýtgeşmeler girizilen, iň soňkusy 1994ý girizilen) Birnäçe köp partiýa hereket edýär. Olara Germaniýanyň demokratik partiýasy, milli demokratik partiýa, erkin demokratik partiýa, Hristiýan demokratik soýuzy, sosial demokratik partiýasy we beýlekiler. Germaniýada aktiw saýlaw 18 ýaşdan emele gelýär.

§2. Germaniýada döwlet häkimiýet bölünişi.

Germaniýada esasy 2 sany kanun çykaryjy edara bar. *Bundestag hem-de Bundesrat*. Bundestag 672 sany deputatdan ybarat. 4 ýyl möhlet bilen saýlanylýar. Deputatlar immunitet hukugyndan peýdalanýar. Bundestagyň esasy wezipeleri kanun çykaryjylyk, Federal

kansleriň saýlanmagy we döwlet işjeňliginiň üstünden gözegçilik bolup durýar. Bundestagyň plenumy – uly parlament deputatlar üçin forum bolup bilýär. Ol ýerde esasan daşary we içeri syýasatyň möhüm meseleleri ara alyp maslahatlaşylýar. Bundestag birnäçe hemişelik komitetlerden durýar.

Bundesrat: Bu 16 federal ýerleriň wekilçiligidir. Ol kanun çykaryjy we ýerine ýetiriji wezipelerini federasiýa bilen deň derejede ýerine ýetirýär. Federativ döwletleriň senat ulgamyndan tapawutlylykda ol halk wekillerinden durman, eýsem, onuň düzümine ýer häkimýetiniň agzalary ýa-da wekilleri hem girýär. Ýerleriň ilatynyň sanyna laýyklykda 3,4,5 ýa-da 6 ses berlip bilinýär. Ses berilende bir ýerden berilýän. Sesleriň ählisi bir pikirde bolmaly. Ähli kanunyň ýarysyndan köplüsi Bundesrat tarapyndan ykrar edilen bolmaly, olary Bundesrat 68 agzadan durýar. Bundesrat öz baştutanyň 1 bundesrat öz baştutanyň 1 ýyl möhlet bilen ýerleriň Premýer ministrlerinden saýlaýar. Bundesratyň baştutany Federal Prezident wezipelerini ýerine ýetirip bilmedik ýagdaýynda onuň wezipesini ýerine ýetirýär.

Federal hökümet: “Kabinet” bolup Federal kanslerden we federal ministrlerden durýar. Germaniýanyň dolandyryş ulgamy ýöne ýere “kansler demakratiýasy” diýlip atlandyrylmaýar. Federal kansler - parlament tarapyndan saýlanylýan we oňa tabyn bolan ýeke-täk hökümet agzasydyr.

Federal Konstitusion kazyýet Esasy kanunyň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýär. Ol Federasiýanyň we ýerleriň ýa-da aýry-aýry federal organlaryň arasyndaky jedelleri çözüýär. Diňe şu kazyýet haýsy hem bolsa bir partiýanyň

erkin demokratik gurluşa saýlanýandygyny ýa-da konstitusiýa ters gelýändigini ykrar edip bilýär. Ol esasy kanuna ýerleriň ýa-da federal kanunlaryň laýyk gelýändigini ykrar etse, onda şol kanunyň güýji ýatyrylýar.

Italiýa respublikasynyň konstitusiýa hukugynyň esaslary

§1. Italiýanyň 1947-nji ýyldaky Konstitusiýasy.

Italiýa döwleti Apennin ýarym adasynda, Sisiliýa, Sardiniýa adalarynda we beýleki ownuk adalarda, Ýewropanyň kontinentiniň günortasynda ýerleşýär.

Meýdany – 301,2 müň km² ;

Paýtagty – Rim şäheri;

Ilaty – 58, 2 mln adam (1996ý.), ilatyň 94%-i italýanlar;

Resmi dili – italýan dili;

Italiýa – federalizmiň (käte bu döwletiň territorial gurluşyny „regionalistik“ diýip atlandyrýarlar) aýratyn elementleri bilen unitar döwlet bolup durýar.

Ýurtda prowinsiýalara bölünýän 20 oblast bar. Şol oblastlaryň başisi- Trentino – Alto Adije, Balle d'Aosta, Friuli – Wenesiýa Juliýa, Sisiliýa we Sardiniýa aýratyn hukuk derejesine eýe (iň giň awtonomiýa hukugyndan peýdalanýarlar). Oblastlarda hökümetiň saýlaw edaralary – kanun çykaryjy, ygtyýar beriji we beýleki funksiýalary ýerine ýetirýän geňeşler hereket edýär. Geňeşleri ýerine ýetiriji edaralar – öz oturmaşlaryny saýlaýan juntlar düzýär. Geňeşiň işini merkezden bellenen komissarlar ýerine ýetirýärler.

Italiýa döwleti dolandyrys görnüşi boýunça – parlamentar respublika diýip ykrar edilen. Ýurtda 1947-nji

ýylyň Konstitusiýasy hereket edýär. Onuň Konstitusiýasy görnüşi boýunça gaty tipli konstitusiýa.

Häzirki wagtda Italiýada 103 prowinsiýa, 8 000 – e golaý kommuna bar.

Konstitution ösüş

Italiýa döwletiniň konstitution institutlarynyň bir ýarym asyrdan gowrak taryhy bar. Bu döwrüň içinde ýurt konstitution monarhiýa, totalitar-faşistik diktaturany başdan geçirdi. Şeýle-de bulardan soň, 1946-njy ýylda sala-salşygyň netijesinde döwlet dolandyryşynyň monarhiýa görnüşinden ýüz döndürilip, Italiýada uruşdan soň dünýä boýunça iň demokratik konstitusiýalaryň biri kabul edildi.

1848-nji ýylyň mart aýynda Sardiniýa şalygynda ilkinji gezek „*Albertin statut*“ diýlip atlandyrylýan konstitution kanun kabul edildi. Bu konstitution kanun Karl Albertiň adyny göterýär. 1870–nji ýylda Italiýanyň gutarnykly birleşdirilmeginden soň, “Albertin statuty” bütin ýurduň Konstitusiýasy boldy.

Ol häsiýeti boýunça Albertin statut – adaty, ýokardan sowgat edilen (oktrairlenen) konstitusiýa. Onuň 84 maddasyndada (“Albertin statutyň” hakykysy fransuz dilinde düzüldi) „halkyň isläni“, „halkyň ygtyýarlygy“ ýaly ýatlamalardan daşda durulýardy. Italiýada tagty eýelemek salıçeskiý monarhiýa görnüşindedi: ýagny tagt eýesi erkek tarapyňyň ulysydy. Katolik din Italiýanyň ýeketäk dini hasaplanylýardy. Korol iň ýokary ygtyýarlyklara eýedi: ýokary instansiýa hökmünde ol kanunlary oňlaýardy, ýokary palatanyň – Senatyň düzümini belleýärdi, islendik wagtda deputatlar palatasyny dargadyp bilýärdi we täze saýlawlary geçirip bilýärdi. Ol şeýle hem şalygyň ýokary wezipeli adamlaryny bellemek, uruş yglan

etmek, halkara şertnamalaryny ratifikasiýalamak, amnistiýa geçirmek ýaly ygtyýarlyklardan peýdalanýardy.

Şonuň bilen birlikde “Albertin statuty” halk wekilligine aýratyn elementler goşýardy. Kanun çykaryjylyk funksiýasy saýlanýan Deputatlar palatasy we korol tarapyndan bellenen Senat, hem-de korol bilen birlikde ýerine ýetirilýärdi. Statuta raýatlaryň hukuklaryna we borçlaryna bagyşlanan aýratyn bölüm goşulýar. Onda, hususan-da, hemmelerin kanunyň öňünde deňligi, käbir şahsy azatlyklar, şahsylyga bolan hukuk, çap etme we söz azatlygy gysgaldylan görnüşde bolsa-da aýan edilýärdi. Saýlaw hukuklary senz ulgamy bilen çäklendirilendi.

Muňa garamazdan, özüniň çäklendirilmegi bilen, “Albertin statuty” Italiýanyň konstitusion monarhiýasynyň çäginde, demokratik ewolýusiýanyň başlangyjyna ýol açdy. 1912-nji ýylda girizilen ählumumy saýlaw hukugyndan soň liberalizmiň we demokratiýanyň elementleri italýan konstitusion tejribesinde kämillige eýe boldy.

Italiýanyň demokratik konstitusion ösüşi 1922-nji ýylda Benitto Mussolininiň ýolbaşçylygynda ýurtda totalitar faşistik düzgüniň (režimiň) ykrar edilmegi sebäpli togtayar.

Täze düzgün konstitusianyň çäklerinde 1925 – nji ýylyň dekabr aýynyň 24–ne „№ 2263” belgili Kanunyň kabul edilmegi bilen resmileşdirildi. Oňa laýyklykda hökümetiň orny ýokarlanýardy, hökümet öz mandatyny gysarnyksyz korol tarapyndan alýardy, saýlanan edaralar bilen maslahatsyz hökümetiň agzalaryny belleýär we wezipeden boşadýar. Ýurtda bir partiýalylyk düzgün ýola goýulýar, partiýanyň ýolbaşçysy hökmünde – serdar (duçe) – şol bir wagtda ýurtda ähli ýerine ýetiriji edaranyň

baştutany bolýardy. Deputatlar palatasy ilki başda özüniň ygtyýarlyklarynyň köp bölegini ýitirýär, 1939–nji ýylda Faşistleriň we korporasiýalaryň palatasyna öwrülýär, onuň agzalary saýlanman hökümet tarapyndan faşistik we korporativ guramalarynyň (Ýokary Faşistik geňeşi, Faşistik partiýanyň milli geňeşi, korporasiýalaryň milli geňeşi) düzüminden bellenilýärdi.

Faşizm döwründe institut saklanyp galýar. Korol resmi ýagdaýda döwletiň baştutany we belent serkerdebaşydy, şunlukda Ministrler sowetiniň oturdaşy onuň önünde jogapkärdi.

1946–njy ýylyň sala-salşygynda 54,3% sesiň köplügi bilen döwlet dolandyryşynyň monarhiýa görnüşinden ýüz öwrülýär we şol bir wagtda Uçreditel ýygnak saýlanylýar. 1946 – njy ýylyň iýun aýynyň 18–ne Italiýa resmi ýagdaýda Respublika diýlip yglan edilýär.

Italiýanyň täze konstitusiyasy 1947–nji ýylyň dekabry aýynyň 22–ne Uçreditel ýygnagynyň şanly duşuşygynda 453 sesiň 83 sese garşylygy bilen kabul edilýär. 1947 –nji ýylyň dekabry aýynyň 27 – ne Konstitusiyä döwletiň wagtlaýyn ýolbaşçysy I. Bon tarapyndan promulgasiýa edilýär we 1948 – njy ýylyň ýanwary aýynyň 1 – nden güýje girýär.

Hereket edýän Italýan Konstitusiyasynyň umumy häsiýetlendirilişi

Italýan Konstitusiyasy köp taraplaýyn, jikme – jik işlenip düzülen syýasy – ýuridiki (hukuk) dokument. Onda aýratyn preambula (giriş) ýok. Pelsepeleýin dikeltmeler, sosial – hukuk esaslar we ýuridiki prinsipler konstitusiyasynyň degişli bablarynda agzalyp geçilýär. Munuň bilen birlikde, Italýan konstitusion doktrinasynda

kabul edilişi ýaly, döwlet gurluşynyň umumy meselelerine, Italýan döwletiniň demokratik häsiýetine we onuň raýat hukuklaryny we azatlyklaryny kepillendirmäge degişli konstitusion ýörelgeleriniň we kadalarynyň ýuridiki ähmiýeti we jogapkärçiligi artýar.

Konstitusiýa „Esasy ýörelgeler,, atly giriş babyndan, „ Raýatlaryň hukuklary we azatlyklary“ atly iki esasy bölümlerden hem–de jemleýji we geçiş kanunlaryndan ybarat. Konstitusiýa jemi 139 maddadan ybarat bolup durýar. Geçiş we jemleýji kanunlar, rim numerasiýa (jemi XVIII madda) boýunça aýratyn tapawutlydyr.

Italiýanyň Konstitusiýasy gaty häsiýetli. Onuň gaýtadan seredilmegi diňe aýratyn proseduranyň we Parlamentiň iki palatasynyň bilelikdäki „konstitusion köplüginin“ çäginde seredilip bilinýär. Konstitusiýanyň gatylygy Konstitusion kazyýetiň ygtyýarlyklaryny berkidýär.

Italýan konstitusion hukugynda Baş kanun „giň konstitusiýalaryň“ hataryna girýär. Italýan Konstitusiýasynda aýratyn ýer berilmese hem, üç esasy döwlet wezipeleriniň takyk tapawudy bar:

Kanun çykaryjylyk wezipesi Parlamente we oblast geňeşlerine degişli;

Ýerine ýetiriji häkimiýet Respublikanyň Prezidentine, ministrlere we oblastlaryň, prowinsiýalaryň we kommunalaryň ýerine ýetiriji edaralaryna;

Kazyýet häkimiýeti dürli kazyýet edaralaryna, şeýle–de Konstitusion kazyýete degişli.

Konstitusiýada esasy ýer döwlet bilen Katolik buthanasynyň arasyndaky gatnaşyga degişli. Bu diňe bir Italiýanyň adat, dăp – dessury bilen dăl, eýsem Italiýanyň

territoriýasynda, Rimde, Watikanyň – Katolik buthanasynyň dini we dolandyryş merkeziniň bolmagy bilen, rim ilkinji ruhanysynyň – Papanyň adata görä rim ýepiskopynyň bolmagy bilen düşündirilýär.

Entek 1929 – njy ýylda Italýan we Watikan ýurdunyň arasynda aýratyn Lateran ylalaşyklar (Şertnama we Konkordat) baglaşyldy.

Şunlukda, Italýan konstitusiýasy dünýewi häsiýete eýedir. Ýagny buthana döwletden aýra. Konstitusiýanyň ahyrky ýazgylaryna “Albertin statutyň” birinji maddasy girmedi, onda „katolik apostolçylyk rim dini“ döwletiň ýeketäk dini diýlip bellenýärdi.

§2.Italiýada döwlet häkimiýet bölünişi.

Italiýada konstitusion edaralarynyň arasynda esasy orun Parlamente degişli. Ol ýurduň ýokary kanun çykaryjy edarasy bolup durýar. Häzir hereket edýän konstitusiýa laýyklykda diňe Parlament göni ses bermek arkaly saýlanýar.

Parlament iki palatadan durýar: Deputatlar palatasy hem – de Respublikanyň Senaty.

Iki palatalaryň ygtyýarlyklary hem, kanunçylykda hem, hökümetiň işlerine konstitusion gözegçiligi hem deň derejede ýerine ýetirilýär. Parlament Respublikanyň prezidentini saýlaýar, oňa hökümeti düzmekde maslahat berýär, hem – de döwlet dolandyryş edaralarynyň we kazyýetiň döredilmegine gatnaşýar.

Parlamentiň ygtyýarlyklaryna şular girýär:

Uruş ygylan etmek we bu barada hökümeti gerekli bolan häkimlik bilen üpjün etmek ;

Syýasy häsiýete eýe bolan halkara şertnamalary ratifikasiýa etmek;

Palatalar her ýyl býudjet we hasabat meselesini berkidýär;

Parlamentiň ýerine ýetirijilik wezipesine (funksiýasyna) ýurdyň territorial gurluşy ýa-da prowinsiýalaryň serhetlerini üýtgetmek barada konstitusion kanunlary kabul edýär.

Parlament işleri aýratynlykda alyp barýar. Parlament bilelikdäki mejlislere diňe Konstitusiýanyň bellän ýagdaýlarynda toplanýar. Şol ýagdaýlar – prezidentiň saýlanmagy, onuň respublika wepalylyk baradaky kasamyny kabul etmegi, prezidentiň döwlete dönüklük edenligi we günälemek meseleleriniň seredilmegi, Ministrler sowetiniň oturmaşlarynyň we hökümetiň agzalarynyň bikanun eden hereketleri üçin Parlamentiň kazyýetiniň garamagyna geçirilen, Konstitusion kazyýetiň emele gelen ýagdaýynda toplanýarlar.

Her palata işlere ýolbaşçylyk etmek üçin öz içinden oturmaşyny, onuň 4 sany orunbasaryny, 3 sany kwestorlary we 3 sany kätiplerini saýlaýar. Olaryň ählisi palata býurosyny düzýär.

Deputatlar palatasyna 630 deputat girýär. Olar ählumumy, deň, göni saýlaw esasynda saýlanýar (bir mandatly okruglarda mazoritar saýlaw ulgamynyň otnositel köplügi saýlawlary esasynda 475 ýer paýlanylýar, 155 ýer – proporsional ulgamy boýunça paýlanylýar). Palatanyň ygtyýarlyk möhleti – 5 ýyl. Ygtyýarlyklar diňe „ kanun çykaryjylyk tertibinde we uruş döwri wagty uzadylyp bilinýär (Konstitusiýanyň 60 – njy maddasy). Palatanyň birinji mejlisi saýlawdan soň 20 gün gijä galman

geçirilýär. Onda oturdaş we prezidium – palatanyň hemişe hereket edýän, sessiýalaryň arasyndaky arakesmelerde onuň wezipesini ýerine ýetirýän edarasy saýlanýar. Palata öz agzalaryndan hemişelik we wagtlaýyn toparlary saýlaýar. Italýan parlamentiň toparlarynda, dünýäniň başga ýurtlarynyň parlament toparlaryndan tapawutlylykda, taslamalaryň işläp düzülişi alnyp barylýar, eýsem ol diňe kanunyň maksatnamalaryna seretmän, olary kabul hem edýär.

Respublikanyň Senaty – parlamentiň ýokary palatasy bolup, 315 agzadan durýar. Agazalar ilat tarapyndan mazoritar saýlaw ulgamynyň otnositel köplügi boýunça bir mandatly okruglardan $\frac{3}{4}$ bölegi hem – de $\frac{1}{4}$ bölegi proporsional ulgam esasynda 5 ýyl möhletleýin saýlanýar (1993 – nji ýylyň sala-salşygyna çenli Senatyň saýlaw ulgam meselesi proporsionaldy). Senat oblastlaryň palatasy bolup durýar. Oňa saýlanmak üçin ýörite 40 ýyl bolan ýaş senzi hereket edýär. Konstitusiýa laýyklykda, Respublikanyň Prezidenti bolan, „eger boýun gaçyrmasa“ göni senat bolmaga hukugy bar (59 – nji madda). Mundan başga, Prezident Senata Watanyny ylym, edebiýat, sungat äleminde üstünlik gazanyp, meşhur eden abraýly raýatlaryň içinden hemişelik 5 adam belläp bilýär. Partiýa wekilçiliginiň proporsional ýörelgesi boýunça, Senat hemişelik we wagtlaýyn toparlary saýlaýar. Olaryň deputatlar palatasyndaky toparlar ýaly orny beýik. Palatalaryň ikisi hem sessiýa tertibinde iş alyp barýarlar. Adatça bolşy ýaly, olar öz işini fewral ýa – da oktýabr aýynyň ilkinji duşenbe güni başlaýarlar. Her palata öz işiniň reglamentini (dessuryňy) kesgitleýär. Palatanyň ýygnaclary açyk geçirilýär, emma olaryň hersi ýapyk

ýygnakda çözgüt çykaryp bilýär (64 – nji madda). Olar kanun çykaryjylyk ulgamynda deň hukuklara eýe. Her ýyl deň başlangyçda býudjetleri we olaryň ýerine ýetirlişini berkidýärler (81 – nji madda). Ikisiniň ygtyýarlyklaryna hem uruş ýagdaýyny ygylan etmek we hökümete gerekli ygtyýarlyklar bermek hem girýär. Palatalar halkara şertnamalaryny ratifisirleýärler (tassyk edýärler). Her palata jemgyýetiň islegini bildirýän meseleler boýunça agtaryş işlerini alyp barmaga hukugy bar.

Parlamentiň esasy aýratynlyklarynyň biri – onuň kanun çykarmak hukugynyň bolmagydyr. Kanun birnäçe okalyşda kabul edilýär. Birinji okalyşda kanun taslamasynyň atlandyrylyşy we maksady ünse ýetirilýär hem–de kanunyň seredilmäge kabul etmek meselesi çözülýär (kanunyň taslamasy islendik wagtda togtadylyp bilinýär). Soňra taslama toparlaryň biriniň seretmegine geçirilýär, ol ýerde ikinji okalyş amala aşyrylýar. Ýagny topar kanun taslamasyny ara alyp maslahatlaşýar, oňa üýtgetme, goşmaça girizýär. Ikinji okalyşdan soň üçünji okalyş geçirilýär – taslamanyň palatanyň plenar ýygnaгыnda ara alyp maslahatlaşylmagy we oňa ses bermek ýerine ýetirilýär, umumy pikire gelmek üçin iki palatanyň wekilleriniň ylalaşdyryjy topary döredilýär. Palatanyň çözgüdi esasynda kanun taslamasynyň üçünji okalyşy hemişelik topara geçirilip bilinýär. Kanunlaryň köp bölegi şu ýagdaýda kabul edilýär. Kanun kabul edileninden soň, Prezidentiň tassyklamagyna geçýär. Kanun, tassyklanan gününden soň, eger kanunda başga belenilmedik bolsa, bir aýyň içinde çap edilýär we çap edilen gününden 15 gün soň güýje girýär.

Parlamentiň esasy hukuklarynyň biri hem – hökümetiň işine gözegçilik etmek bolup durýar. Parlament gözegçiligi interpellýasiýa, deputatlaryň ol ýa-da başga meselä gatnaşygyny görkezýän rezolýusiýa görnüşinde, şeýle hem derňew toparlarynyň çykarýan derňew esasynda amala aşyrylýar.

Parlamentiň agzalaryny pikir öňe sürendikleri we parlament wezipelerini ýerine ýetirmekde ses berenleri üçin yzarlanmaga ýol berilmeýär. Konstitusiýa parlamentariýalara jenaýat jogapkärçiligine çekilmek meselesinde iň giň immunitetler bilen üpjün edýär. Parlamentiň degişli palatasynyň sanksiýasy bolan parlamentiň agzasyny jenaýat jogapkärçiligine çekip bolmaýar.

Döwlet baştutany – Italiýa döwleti dolandyryş formasy boýunça Prezident Respublikasy. Ol palatalaryň bilelikdäki mejlisinde absolýut sesiniň köplügi esasynda saýlanýar. Prezidentiň ygtyýarlyk möhleti–7 ýyl. Konstitusiýa laýyklykda 50 ýaşa ýeten, şol ýurduň raýaty hem-de raýatlyk we syýasy hukuklardan peýdalanýan islendik adam Prezident wezipesine saýlanylyp bilinýär. Ýurt baştutanynyň ygtyýarlyklary Konstitusiýada berkidilen. Prezident kanun çykaryjylyk ulgamynda esasy hukuklara eýe bolup durýar. Prezident parlament kanunlary gatnaşyklarynda gaýra goýmak gadaganlygyndan (weto hukugyndan) peýdalanýar. Eger parlamentiň deputatlarynyň absolýut böleginiň sesleriniň köplügi bilen özüniň ozal kabul eden çözgüdini tassyklaýan bolsa, onda Prezident şol kanuna gol çekýär. Prezident olaryň jogapkärçiliklerini ýerine ýetirişine jogapkärçilik çekmeýär, eger-de ol hereketler Konstitusiýa laýyk

gelmese. Prezidentiň namalary, jogapkärçilik çekýän, degişli ministiriň goly bilen berkidilen bolmalydyr (kontrasignasiýa).

Prezidentiň ygtyýarlyklaryna aşakdakylar degişli:

Kanun çykaryjylyk oblastynda hökümetiň inisiatiwasy boýunça palatalara kanun taslamalaryny tanyşdyrmagyna gatnaşýar; parlament tarapyndan tassyklanan kanunlary promulgirleýär; hökümetiň oňlan dekretlerini çykarýar, Konstitusiýada bellenen tertipde halk sala salşygyny geçirýär, hökümet başlangyçlarynda gatnaşýar,

Ministirler sowetiniň oturdaşyny wezipä belleýär we boşadýar, teklipl boýunça soňky ministrleri we döwlet sekretarlaryny belleýär, 5 sany hemişelik senatlary belleýär, parlamentiň palatalaryny ýatyrýar we parlamentiň ähliahalk saýlawlarynyň gününü belleýär, palatalaryň adatdan daşary sessiýasyny çagyrmak başlangyjy bilen çykyş edýär, kanunda bellenen tertipde, döwletiň ýokary wezipeli adamlaryny wezipä belleýär hem-de wezipeden boşadýar, diplomatik wekilleri akkreditirleýär we kabul edýär, parlamentiň palatalarynyň sanksiýasy bilen halkara şertnamalaryny ratifisirleýär (tassyk edýär), Ýaragly güýçleriň prezidenti, goranyşyň ýokary sowetine ýolbaşçylyk edýär we parlamentiň palatalarynyň çözgüti bilen uruş yglan edýär, Deputatlar palatasynyň we senatyň wekilleriniň bilelikdäki toparynyň karary esasynda oblast sowetlerini ýatyrýar, magistraturanyň ýokary sowetine baştutanlyk edýär, onuň agzalaryny belleýär, Konstitusion kazyýetiň kazylarynyň 3\1 bölegini belleýär, günä geçmek we jezany ýeňilleşdirmek hukugyndan peýdalanýar,

Respublikanyň tapawutlandyryjy alamatlaryna pikirini bildirýär.

Italiýanyň hökümetini – Ministrler soweti–ýurtda ýerine ýetiriji häkimiýeti amala aşyrýar. Prezident (parlament köplüginin liderleriniň biri) oturdaşy we onuň maslahaty bilen hökümetiň galan agzalaryny belleýär. Parlament hökümetiň emele gelmeginden soňky 10 günün dowamynda ynam wotumyny çykarmaly. Konstitusiyada häkimiýetiň ygtyýarlyklarynyň ählisi bellänip geçilmeýär, ýogsa–da onuň wezipesi uly – ýagny ol döwleti dolandyryar diýsegem bolýar. Esasan–da hökümet döwlet aparatyny dolandyrmakda giň ygtyýarlyklardan peýdalanýar: ýurduň ähli dolandyryş guramalary we wedomstwalary (pudaklaýyn edaralar) onuň gözegçiliginiň astynda. Ministrler soweti kanun çykaryjylyk prosessinde uly rol oýnaýar. Kanun çykaryjylyk başlangyjyndan peýdalanyň, ol parlamentiň ara alyp maslahatlaşmagy üçin özüniň kanun taslamalaryny girizýär we parlament köplüginin kömegi bilen olaryň kabul edilmegini gazanýar. Hökümetiň özi kanuna laýyk häsiýetli dürli namalary – reglamentleri çykarýar. Muňa garamazdan, delegirlenen kanun çykaryjylyk tertibinde ol kanuny güýje eýe bolan namalary çykarýar, kanun çykaryjylyk wezipelerini (funksiýalaryny) ýerine ýetirýär. Hökümetiň baştutany „häkimýetiň umumy syýasatyny ugrukdyrýar we oňa jogapkärçilik çekýär“. Konstitusiýa laýyklykda premýer–ministr we ministrler parlamentiň önünde jogapkär: premýer–ministr – umumy syýasata, ministrler hökümetiň hereketlerine – kollegial, özleriniň wedomstwalary (pudaklaýyn edaralar) üçin – individual jogapkärçilik çekýärler.

Hökümet şular ýaly ýagdaýlarda otstawka gidip bilýär :

Palatalaryň biri oňa ynamsyzlyk rezolýusiýasyny bildirse (muňa palatanyň agzalarynyň 1/10 bölegi hökman gol çekmelidir we ony çykarmakdan azyndan 3 günden ir bolman, ara alyp maslahatlaşmaga goýulmaly);

Öz hereketlerini amala aşyran döwründe, jenaýat eden Ministrler sowetiniň oturdaşy we ministrler kazyýete çekilip bilinýär.

Kazyýet gözegçilik meselesiniň çözgüdi parlament tarapyndan palatalaryň bilelikdäki mejlisinde çykarylýar.

Saýlawlar we sala salşyk (referendum)

Saýlaw hukugy

Konstitusiýa laýyklykda Italiýanyň jynsyna garamazdan, kämillik ýaşyna ýeten ähli raýatlary aktiw saýlaw hukugyndan peýdalanýar. 1975 – nji ýylyň mart aýynyň 8–ne kabul edilen Kanuna laýyklykda, kämillik ýaş – 18 ýaş diýlip hasaplanýar. Senatyň saýlawlaryna gatnaşmak üçin hökmany ýaş 25 ýaş bolmaly. Saýlawlar Senatyň we Deputatlar palatasynyň saýlawlary ýaly hiç hili senzsiz, göni geçirilýär. Saýlawlara hukuk ukyby ýok diýlip ykrar edilen akyl kem ýa – da akylly üýtgän adamlar, kazyýetiň hökümi boýunça azatlykda mahrum ediliş ýerlerinde saklanylýan adamlar gatnaşmaýarlar.

Ses berlişik başga biriniň adyndan amala aşyrylmaýar. Her kim öz adyndan ses berýär. Kanun zaočno (gaýybana) ses bermekligi, birine bildirilen ynam, şeýle – de poçta boýunça ses bermekligi gadagan edýär. Daşary ýurtlarda ýaşaýan Italýan raýatlary özüniň öň ýaşaýan kommunalarynda ses bermäge hukugy bar.

Her saýlawjy bir saýlaw hukugyndan peýdalanýar. Saýlawyň geçirilýän döwründe her saýlawçy azat we gizlin saýlaw hukugyndan peýdalanmaga hukukly.

Saýlawa gatnaşmak her bir raýatyň borjy hasaplanýar.

Saýlawlar gününe çenli 25 ýaşan deputatlyga saýlanylyp bilinýär. Ýaşy kyrkdan (40-dan) pes bolmadyk Italiýanyň raýaty Senata saýlanyp bilýär.

Konstitusiýanyň 65-nji maddasynda bellenişiňe laýyklykda şol bir wagtda deputatlar palatanyň hem-de Senatyň düzüminde durup bolmaýar. Parlamentiň agzasynyň mandatyny eýeleýänler kanun esasynda saýlanmak hukugyndan peýdalanmaýarlar. Olaryň düzümine şeýle – de Konstitusion kazyýetiň, zähmetiň we goranyşyň milli maslahatynyň agzalary, oblastnoý maslahatynyň agzalary, prefektler, wise – prefektler, hökümetiň oblastlardaky wekilleri, polisiýa derejeleri, diplomatlar, konsullar, şeýle hem ýaragly güýçleriň ýokary ofiserleri (serkerdeleri) we magistratlar girmeýär. Şu agzalýanlaryň hemmesi Parlamente dalaşgär boljak bolsa, özüleriniň eýeleýän wezipelerinden, Parlamentiň legislaturasynyň gutarmagyndan 180 gün öň, ýa-da Parlamentiň öz-özüni ýatyrnak baradaky dekrétiniň çykarylandan 7 gün soň, ýüz döndürmeli.

Parlamentiň saýlawlary

Häzirki wagtda Parlamentiň iki palatasynyň saýlaw ulgamyny 1993 – nji ýyldan bäri № 276 we № 277 Kanunlary, şeýle hem 1993 – nji ýylyň dekabry aýynda kabul edilen saýlaw kampaniýasyny geçirmegiň täze düzgüni baradaky kanun tarapyndan düzgünleşdirilýär. Bu kanunlar öňden hereket edýän proporsional saýlaw

ulgamyny düzgünleşdirýär hem – de birmandatlygyň we mazoritarlygyň esaslaryny girizýär. Täze saýlaw ulgamy eýýäm 1994 – nji ýylyň mart aýyndaky ählumumy parlament saýlawlarynda, hem-de 1996–njy ýylyň aprel aýynyň adatdan daşary saýlawlarynda geçirilip görüldi.

Deputatlar palatasynyda 630 ýer bolup, olar oblastlaryň arasynda ilat ýaşayşy boýunça bölünipdir. 1996–njy ýylyň Parlament saýlawlarynda bir mandatly mazoritar saýlaw ulgamy boýunça 475 deputat saýlanyldy. Senat oblastlar esasynda saýlanýar. Senatorlaryň – 315 sany saýlanýan ýerleri bar. 18 sany oblastlar 7 – den az bolmadyk ýerlere, köp ilatly oblastlar bolsa Senata :

Lombardiýa – 47 ;

Kampaniýa – 30 ;

Lasio – 27 ;

Sisiliýa – 26 ;

Pýemont we Weneto – 23 – den ;

Emiliýa – Romanýa we Apuliýa – 21 senatordan iberyär ;

Az ilatly Walle d' Aosta bir senatorlyk ýerden ;

Molize bolsa – 2 ýerden peýdalanýar.

Senatorlaryň $\frac{3}{4}$ bölegi mazoritar saýlaw ulgamy boýunça we $\frac{1}{4}$ proporsional saýlaw ulgamy boýunça saýlanýar.

Regionlaýyn we ýerli dolandyryş edaralarynyň saýlawlary

Oblastlaýyn we prowinsial maslahatlaryň saýlawlary garyşyk proporsional – mazoritar saýlaw ulgamynyň göni ses berişligi esasynda amala aşyrylýar. Saýlawlar bir tapgyrda, munda ýerleriň 80% - i proporsional, 20% - i mazoritar saýlaw ulgamy boýunça geçirilýär.

Oblastlaryň hersiniň özüniň hususy saýlaw kanuny bar we olar oblast maslahatlarynyň agza sanawyny özbaşdaklykda kesgitlemäge hukukly : ilat sany 6 mln adamdan geçýän oblastlar üçin 80 maslahatçy, 4 – 6 mln adamly ýerlerden 40 şeýle – de 1 mln – y geçmeýän ýerlerden 30 maslahatçy.

Prowinsial maslahatlar saýlawlarynda mazoritar saýlaw ulgamy bilen kwota ulanmagyň esasynda proporsional saýlaw ulgamy ulanylýar. Bu ýagdaýda prowinsiýanyň özi saýlaw okrugyna öwrülýär.

Kommunal maslahatlar 15 müň ilatly we ondan az bolan kommunalar mažoritar saýlaw ulgamy we ondan iriräk kommunalar üçin proporsional saýlaw ulgamy boýunça saýlanylýar.

Merkezde ýerleşýän şäherleriň, oblastlaryň we beýleki has iri şäherleriniň maslahat saýlawlarynda garyşyk mažoritar we proporsional saýlaw ulgamy ulanylýar. Bu şäherleriň merleri iki tapgyrly göni saýlaw esasynda saýlanýar.

Ýewropa parlamentiniň saýlaw ulgamy

Italiýanyň Ýewropa parlamentine 87 mandat aýrylan. Saýlawlar proporsional saýlaw ulgamy boýunça ählumumy, göni, azat we gizlin saýlawlardyr. Her 18 ýaşan italýan raýaty aktiw saýlaw hukugyndan peýdalanýar, 25 ýaşan Italiýanyň raýaty dalaşgär bolup biler.

Sala salşyk

Italiýanyň Konstitusiyasy 500 müň saýlawçylaryň ýa-da 5 oblast maslahatlarynyň talaby boýunça saşasalşygy geçirmeklik ýola berilýär. Sala salşyklaryň maksady – kanuny güýje eýe namalaryň ýa-da kanunlaryň

bölekleyin ýatyrylmagy göz önünde tutulýar. Salgytlar we býudjet baradaky kanunlaryň, amnistiýa ýa-da günä geçişlik, halkara şertnamalarynyň ygtyýarlyklarynyň ratifikasiýalaşmak meseleleri sala salşykda çözülmäge ýol berilmeýär.

Sala salşyga Deputatlar palatasynyň saýlawçylaryň sanawyna giren raýatlar gatnaşyp bilýär. Saýlawçylaryň gatnaşmagynda, sesiň köplügini gazanan tarapyň çözüdi makullanýar.

Hukuk ulgamy

Umumy häsiýetnama

Italiýanyň hukuk ulgamy roman – german hukuk maşgalasyna girýär. Şeýle hem, Italiýa gaýtadan işlenilen rim hukugynyň esasynda, roman – german hukugynyň „gadymy Watanydyr“.

Häzirki döwür Italiýanyň hukuk ulgamynyň esaslary XIX asyryň 60 – njy ýyllarynda aýratyn korollyklaryň, gersogstwalaryň, öz–özünü dolandyryan oblastlaryň we şäherleriň ýerine, güýçli birleşdiriji hereketiň netijesinde, bitewi garaşsyz italýan döwleti düzüldi. Umumymilli kanun çykaryjylyk ulgamynyň emele gelmegine öňden hereket edýän kanunlar täsir etdi.

1865 – nji ýylda Italiýada, güýje girmegi päsgelçiliksiz amala aşyrylan Raýat, Söwda, Raýat prosesual we Jenaýat – prosesual kodeksler kabul edildi. Şol wagt häkimlik süren kanun çykaryjylygyň fransuz model ulgamy bilen birlikde, umumitalýan jenaýat kodeksiniň çykarylyşy taýýarlanylýardy, emma onuň kabul edilişi ýitileşen jedeller sebäpli, ilki bilen Toskanda ýatyrylan ölüm jezasy meselesi boýunça gaýra goýuldy. Ýustisiýa ministri Dzanardelliniň ýolbaşçylygynda 1882 –

nji ýylda düzülen jenaýat kodeksiň taslamasy, buržuaz jenaýat hukugynda neoklassik mekdepleriniň adaty pikir öňe sürmegi hasaplanýar. Onuň düzümine jezany ýeňilleşdiriş hereketler ulgamy we başga – da birnäçe liberal hereketler, şonuň içinde ölüm jezasyndan boýun gaçyrmak girýärdi. Diňe 1889 – njy ýylda bu taslama ilkinji umumitalýan Jenaýat kodeksi bolýar. Ol uly meşhurlyga eýe bolup, Ýewropa we Latin Amerika ýurtlarynyň jenaýat kanunçylygy özgertmelerine täsirini ýetirýär.

1865 – nji ýylda kabul edilen kodeksleriň ikisi tehniki – ýuridiki taýdan kämilleşdirildi. Söwda (1882 ý.) we Jenaýat – prosesual (1913 ý.) kodeksler.

1920 – nji ýylda Italýada faşistik diktaturanyň dikeldilmeginden soň, ilkinji üýtgetmelere jenaýat kanunçylygy we kazyýet ulgamy duçar boldy: 1930 – nji ýylda täze Jenaýat kodeksi kabul edilýär. Ol başgaça şol wagtky ýustisiýanyň ministri „ Rokkonyň kodeksi“ diýlip atlandyrylýar. Italýan kanun çykaryjylyk ulgamy 1942 – nji ýylda düýpli üýtgetmelere sezawar bolýar. Ýagny öňden hereket edýän Raýat we Söwda kodeksiniň ýerine täze Raýat kodeksi kabul edilýär. Ol hukuk meseleleriniň aglabasyny, şonuň içinde söwda hukuk meselelerini kadalaşdyrýardy. 1942–nji ýylda şeýle–de Raýat prosesual we özbaşdak Nawigasion kodeksleri çykarylýar. Mussolininiň ýeňilmegi netijesinde olardan faşistik ideologiýany görkezýän käbir namalarynyň aýrylmagyna getirýär.

Kanun çykaryjylyk we başga kadalaşdyryjy hukuk namalar Italiýada hukugyň esasy çeşmesi bolýar. Italiýanyň hereket edýän kanunçylygynda, XX asyryň günbataryň in

demokratik konstitusiýalarynyň biri, 1947 – nji ýylyň Konstitusiýasy esasy rol oýnaýar. Ýagny ol diňe bir kodekslere däl, eýsem öň kabul edilen namalaryň ulanmagyna täsirini ýetirdi. 1942 – nji ýyldaky Raýat kodeksine bagyşlanan kanun hakyndaky umumy düzgünler esasy wezipe eýeleýär. Olarda hukugyň dürli çeşmeleriniň häsiýetnamasy we iýerarhiýasy dikeldilen, şeýle hem islendik kanunlaryň düşündirilişi bar, halkara hususy hukukda hem şeýle ýörelgeler ulanylýar.

Italiýada kodeks diýlip atlandyrylýan esasy kanunlary çykarmakdan başga, kanun çykaryjy namalaryň, kadalaşdyryjy iri hukuk institutlaryň we agzalýan kodeksleriň toplumlarynyň hususy çaphana tarapyndan neşir etmek tejribeligi giň ýaýrandyr.

1947 – nji ýylyň Konstitusiýasy parlamentiň kabul edýän namalary bilen birlikde hökümetiň namalaryny çykarmaga ýol berýär (76, 77 – nji maddalar). „Kanun çykaryjylyk dekretler“ häkimiýet tarapyndan delegirlenen kanunçylyk tertibinde çykarylýar. „Dekretler – kanunlar“ tersine hökümet tarapyndan „ zerurlygy ýüze çykan ýagdaýynda“ kabul edilip bilinýär, ýöne çap edilenden soň 60 gününň dowamynda parlamentiň tassyklamagyna berilýär.

Raýat we onuň bilen baglanyşykly hukugyň pudaklary 1942 – nji ýyldaky Raýat kodeksi 6 kitapdan ybarat :

taraplar we maşgala hakynda (I);

mirasdüşerlik (II);

eýeçilik hakynda (III);

jogapkärçilikler barada (IV);

zähmet hakynda (V) we

hukuklaryň goragy hakynda (VI). (Olaryň hersi aýratynlykda 1938 – 1941 – nji ýyllarda kabul edildi).

Italiýanyň raýat kodeksi we nika baradaky kanun, katolik buthanasynyň uly täsiriniň güýjüne, är – aýalyň diňe hukuk taýdan resmileşdirilen aýra ýaşamagyna rugsat berilýärdi, ýöne aýrylyşmaga rugsat bermeýärdi. Diňe 1970 – nji ýyldan Kanun tarapyndan birnäçe ýagdaýlar göz önünde tutuldy, kazyýet tertibinde 5 – 7 ýyl aýra ýaşaýyşdan soň aýrylyşmak rugsat edilýär. Konserwatiw güýçleriň 1974 – nji ýyldaky sala salşygynda çykarylan bu Kanuny ýatyrnak talaby ýurduň ilatynyň köplüginin garşylygy bilen başa barmady. 1987 – nji ýylda kabul edilen Kanun är – aýalyň 3 ýylyň dowamynda aýra ýaşaýyşyň aýrylyşmak üçin ýeterlikli esasdygyny boýun aldy we aýrylyşan är – aýalyň gezekligine ene – atalyk borçlaryny ýerine ýetirmek mümkinçiligini göz önünde tutdy.

Italiýanyň zähmet gatnaşyklar Raýat kodeksiniň beýleki namalary bilen bir hatarda kadalaşdyrylýar. 1947–nji ýylyň Konstitusiýasy kanunyň çäginde kärdeşler arkalaşyklarynyň döredilmegi, gozgalaňlara, erkek bilen aýalyň haklarynyň tölemekliginde deňligi we başgalary aýan etdi.

Zähmet şertleriniň we haklarynyň kesgitlenmeginde kärdeşler arkalaşygynyň we telekeçileriň guramalarynyň arasynda baglaşylýan kollektiwleýin şertnamalar esasy orun eýeleýär.

1970 – nji ýylda işçileriň hukuklarynyň we mertebesiniň goralmagy hakynda Kanun kabul edilýär. Sosial üpjünçilikler zolagynda kämilleşen kanunçylyk

namalar ulgamy bar. Pensiýadaky adamlaryň kärdeşler arkalaşygy hereketiniň birleşigi döredildi.

Ähliumumy sosial borçlulyk ätiýaçlandyrylyşynyň fondy telekeçileriň we işçileriň tölegi esasynda düzülýär. Şol fondyň hasabyna garrylyk we maýyplyk pensiýalary, kömek pullary (posobiýalar) berilýär. 1988 – nji maşgala kömek pul (posobiýa) ulgamynda özgertmeler geçirilýär.

Daşky gurşawy goramak kanunçylygy soňky on ýyllyklarda kämilleşdirildi. Daşky gurşaw we medeniýet ministrliği döredildi. 1977 – nji ýylda ýabany tebigaty goramak we aw–awlamagyň düzgünleri barada kanun kabul edildi.

1989 – njy ýylda daşky gurşawy goramagyň üç ýyllyk meýilnamasy (plany) resmileşdirildi. Dekret – kanunlaryň hatarynda 1989 – njy ýyldaky ýeriň hapalanmagy we suw çeşmeleriniň hiliniň ýokarlanmagy barada ýazylýar.

1942 – nji ýylda güýje giren raýat – prosesual kodeksi käbir üýtgetmelere sezewar boldy.

Jenaýat hukugy we prosesi

1930 – njy ýylyň jenaýat kodeksi XX asyryň birinji ýarymynda buržuaz jenaýat kanunçylygynda göze ilýän ýagdaýlaryň biri boldy. Onda klassik mekdebiniň işläp çykaran buržuaz jenaýat hukugynyň tradision ýörelgelerini we institutlaryny, şeýle hem antropologososiologik ugrunyň käbir konsepsiýalary tapyldy. Jenaýat jezalandyryş bilen bir hatarda, Kodeks „sosial howply“ diýlip bellenen kişilere howpsyzlygy saklamagy göz önünde tutýar. 1930 – njy ýylda şol bir hatarda kabul edilen jenaýat – prosesual kodeksinde ýerine ýetiriji häkimiýete, polisiýa edaralaryna, prokurora we kazylara giň ygtyýarlyklar berilýär.

Faşistik düzgüniň (režimiň) agdarylmagyndan soň jenaýat we jenaýat – prosesual kanunçylygy birnäçe gezek üýtgetmelere sezewar edildi.

Soňky onýyllykda kabul edilen käbir kanunlarda jenaýat kanunçylygynyň liberalizasiýalaşmagy aýan boldy. 1974–nji ýylda kazynyň ygtyýarlyklary giňeldildi we jezalar ýeňilleşdirildi.

1981 – nji ýylda raýat kodeksinda agzalan jenaýat etmişlere jogapkärçilik diňe jerime bilen jezalanmagy dolandyryş jezasy bilen çalşyldy. Şol kanunda az wagtlyk azatlykdan mahrum edilmek azalýardy. Şol bir wagtda namalaryň birnäçesi kabul edilýär : mafiýa degişli taraplaryň gözegçiligi, 1965 ý.; jemgyýetçilik düzgünini goramak, 1975ý. we telefon arkaly prokurordan tussaga we agtaryşa rugsat almak bellenýär. 1947 – nji ýyldaky Konstitusiýa laýyklykda Italiýada parahatçylyk döwürde ölüm jezasy ýatyrylýar.

Kazyýet ulgamy

Italiýanyň ýokary döwlet edaralarynyň arasynda Konstitusion kazyýet esasy orun tutýar. 1947 – nji ýylda Konstitusiýa laýyklykda ol konstitusion däl kanun çykaryjylyk namalaryny kabul etmäge we olary ýatymaga hukugy bar. 1956 – nji ýyldan bäri (döredilen wagty) Konstitusion kazyýet 1000-den köp gezek dürli pudaklara degişli çözgütleri kabul etdi. Ol hökümetiň edaralarynyň arasyndaky, döwletiň we döwletiň oblastlarynyň arasynda ýüze çykan jeddelerine, respublikanyň prezidentine we ministrlerge garşy bildirilen jedellere seredýär. Konstitusion kazyýetiň düzümi 15 sany kazydany ybarat. Olaryň 5 – si prezident tarapyndan bellenýär, beýleki 5 kazylar parlamentiň palatalarynyň bilelikdäki mejlisinde, galan 5 –

sini bolsa ýokary umumy we dolandyryş kazyýet edaralary tarapyndan bellenýär. Olar tejribeli kazylardan, aklawjylardan we professor – ýuristlerden 9 ýyllyk möhletli bellenýär. Oturdaş kazyýetiň agzalarynyň özleri tarapyndan saýlanýar.

Umumy kazyýet ulgamyna Ýokary Kassasion kazyýet ýolbaşçylyk edýär. 1941 – nji ýylyň “Kazyýet gurluşy” kanunyna laýyklykda, ol „kanunyň, ýeketäk milli hukugynyň takyk gözegçiligini“ kepillendirýär. Onda raýat işleri boýunça 3 palata we jenaýat işleri boýunça 3 palata hereket edýär.

Palatalara oturdaş ýolbaşçylyk edýär we işler 7 sany kazylaryň gatnaşmagynda alnyp barylýar. Kassasion kazyýetiň birinji oturdaş çylşyrymly kassasion şikaýatlaryny kazyýetiň bileleşen mejlisiniň garamagyna geçirip bilýär. (Onuň düzümi 15 sany kazy).

Esasy şäherleriň kazyýet okruglaryndaky 23 sany apellýasion kazyýetleriň wezipelerine (funksiýalaryna) tribunalyň çykaran birinji instansiýasy boýunça çykarylan apellýasion şikaýatlaryň seredilmegi girýär. Olardaky işler 5 sany hünärmen kazylaryň düzümi bilen seredilýär.

Tribunallar (160 sany) kazyýetiň birinji instansiýasy hökmünde pretoriýanyň kompetensiýasyny geçen jenaýat we raýat işlerine seredýär, ikinji instansiýa hökmünde – pretoriýanyň çykaran apellýasion şikaýatlaryna seredýär. Tribunalda ähli işler 3 sany kazynyň gatnaşmagynda amala aşyrylýar.

Has agyr jenaýatlaryň seredilmegi oturdaşlar kazyýetiniň seretmegine degişli bolup durýar. Olaryň düzümine 2 sany hünärmen kazylar (olaryň biri – oturdaşlyk edýär) we „halk kazylary“ diýlip atlandyrylýan

6 sany gatnaşyjy girýär. Olaryň hemmesi ýeketäk kollegiýany düzýär we olaryň bilelikdäki ýygnaýynda çözüti çykarylýar. Kazylaryň çykan çözütlrine bildirilýän şikáýatlar oturdaşlaryň apellýasion kazyýetinda garalýar. Olaryň düzümine 6 sany „halk kazylary“ bilen bir hatarda 2 sany hünärmen kazylar girýär, olaryň biri – Kasassion kazyýetiň kazysy (oturdaşlyk edýäni), beýlekisi bolsa apellýasion kazyýetiň agzasy.

Üç ýyl azatlykdan mahrum edilip biljek ýeñilräk işlere ýekebara pretoriýalar (1000 – e golaý) seredýär. Oňa pretor – ýolbaşçylyk edýär. Pretoriýalaryň köpüsinde – bir pretor, käbirlerinde bolsa birnäçe pretorlar ýolbaşçylyk edýär. (Olaryň sany 50 – ä golaý)

Işler pretoryň gysgaldylan tertipde, taraplaryň gatnaşmazlygynda seredilýär. Pretoriýalarda şeýle hem raýat işler, bularyň talap möçberi halkara kazylarynyň kompetensiýalaryny geçýär we halkara kazylarynyň çykan çözütlrine bildirilen şikáýatlar seredilýär.

Ýekebara halkara kazylary (10 000 – e golaý) çäklendirilen kompetensiýalaryndan peýdalanýar: olar diňe talap möçberi pes bolan raýat işlerine seredýär. Olar hünärmenler dälirler we öz işleri üçin pul hakyny almaýar.

1988 – nji ýylda kämillik ýaşyna ýetmedikleriň işi boýunça kazyýet ulgamy reformirlenendi. Apellýasion kazyýetiň her okrugynda kämillik ýaşyna ýetmedikleriň işi boýunça özbaşdak tribunal döredildi. Ol 2 sany bilermenlerden (erkekden we aýaldan) hem – de 2 hünärmen kazylardan düzülipdi. Tribunal 18 ýaş aýetmedikleriň hukuk bozuýlyk işlerine seredýär. Tribunal a bildirilýän şikáýatlaryň seredilmegi apellýasion kazyýetiň

bir palatasynda şeýle 2 bilermeniň gatnaşmagynda amala aşyrylýar.

Italiýada Dolandyryş Ýüstisiýa edaralary hem Konsultatiw hem kazyýet edaralary bilen bir wagtda Döwlet Maslahatynyň baştutanlygynda özbaşdak ulgamy döredýär. Ol häkimiýetiň we ministirlikleriň namalarynyň kanunçylygyna gözegçilik edýär hem – de oblastlaýyn dolandyryş tribunallarynyň kararlaryna bildirilýän şikaýatlara seredýär. Bu tribunallar her 20 oblastlarda bolup birinji instansiýanyň dolandyryş ýüstisiýa edarasy hökmünde çykyş edýär. Dolandyryş ýüstisiýalar ýerine ýetiriji häkimiýetiň köp hereketlerine we buýruklaryna şikaýat bildirilýän işleri çözüär.

Kazylar Prezident tarapyndan ýüstisiýa ministriniň teklibi boýunça
ýokary ýuridiki bilimli ;

Ýüstisiýa ministrliginiň kurslaryny gutaran we bäsleşik esasynda kazyçylyk auditory (tälim alyjy) wezipesine alynan ilatyň içinden bellenilýär.

Kazylaryň bellenmeginde we wezipeden boşadylmagynda prezidentiň ýolbaşçylygyndaky Magistraturanyň Ýokary maslahaty aýratyn orun eýeleýär. Onuň düzümine wezipesi boýunça Kassasion kazyýetiň birinji oturdaşy we general prokuror girýär. Maslahatyň galan 30 agzasy dürli instansiýalaryň kazylaryndan 2/3 bölegi we parlament tarapyndan uniwersitetiň professorlaryndan we aklawjylaryndan 1/3 bölegi saýlanýar (30 agzanyň hersi 4 ýyl möhletli saýlanýar).

Jenaýat işleri kazyýet, polisiýa, pretor edaralary tarapyndan derňelýär (netijede kăwagt pretor öz derňän işine kazy hökmünde seredýär). Başga-da

respublikanyň prokurorlary we derňew kazylary tarapyndan derňelýär. Derňew kazylary tribunalyň düzüminde we onuň agzalaryndan bellenýär.

Kazyýetde jenaýat işleri boýunça aýyplama prokuraturanyň wekilleri tarapyndan ýa – da pretoryň bellän döwletiň başga işgärleri tarapyndan goldanýar (polisiýanyň ofiseri hem şolaryň düzümine girýär).

Kassasion we apelyasion kazyýetlerde general prokurorlary, tribunalda respublikan prokurorlary öz işdeşleri bilen iýerarhiki gurnalan ulgamynyň wekili hökmünde çykyş edýär. Prokuraturanyň wekilleri kazyýetlerde käbir raýat işleriniň seredilişinde hem çykyş edýär (mysal üçin, islendik Kassasion kazyýetinde derňelýän jedellerinde, çagalar bilen bagly jedellerde we ş.m.)

Jenaýat işlerinde goranyşy aklawjylar (adwokatlary) amala aşyrýar. Olar günäliniň özüniň saýlamagy ýa – da mugt ýuridiki kömegiň tertibinde bellenýär. Kanunda bellenen tertipde günäli tarapyň ikiden köp bolmadyk goragçysy bolup bilýär. Raýat işleriniň derňelişinde taraplar, kada hökmünde, öz wekili, aklawjysy onuň adyndan çykyş etmeli. Raýat we jenaýat işlerinde Kassasion kazyýetde, beýleki ýokary kazyýetlerde çykyş etmäge Magistraturanyň Ýokary maslahatynyň tassyklan sanawyna goşulan diňe in tejribeliler we kwalifisirlenen aklawjylara rugsat berilýär.

Fransiýanyň konstitusiýa hukugynyň esaslary

§1. Fransiýanyň 1958-nji ýyldaky Konstitusiýasy we onuň esasy häsiýetleri.

Fransiýa industrial-agrar taýdan ösen döwlet bolup, ol dünýädäki uly 8-ligiň agzasydyr.

Fransiýa döwleti dolandyrys – çäk gurluşy nukdaýnazaryndan unitar döwlet bolup, ol 95 departamente, departamentler-kommunalara bölünen.

Departamentlerde öz-özünü dolandyrys häkimýetler – baş maslahatlar hereket edýärler. Onuň düzümi her 3 ýyldan täzelenip, halk tarapyndan 6 ýyl möhlet bilen saýlanýar. Merkezi häkimýet prezident tarapyndan bellenýän Perfektiň elinde jemlenýär.

Kommunalarda merkezi häkimýet munisipal maslahatyň elinde bolýar. Ol halk tarapyndan 6 ýyl möhlet bilen saýlanýar. Munisipal maslahat öz gezeginde meri saýlaýar.

Fransiýada parlament bilen prezident respublikalaryň alamatlary utgaşyp gelýär.

Fransiýanyň konstitusiýasy

Fransiýanyň häzirki döwürde hereket edýän konstitusiýasy 1958-nji ýylyň oktýabr aýynyň 5-ne güýjine giren, ol gaty tipli, görnüşi boýunça ýazylan. Ol özünde 5-nji respublika adyny alan döwlet gurluşyny berkitdi. Konstitusiýa baş kanun hasaplanyp, ol 3 sany dokumenti öz içinde jemleýär.

Adamlaryň we raýatlaryň hukuklary hakyndaky deklarasiýa, ol 1789-njy ýylda Beýik Fransuz rewolýusiýasy döwründe kabul edilýär;

1946-njy ýyldaky Fransiýanyň konstitusion preambulasýandan;

Konstitusiýanyň özi, ýagny munda esasan hem ýokary döwlet edaralarynyň gatnaşyklary kadalaşdyrmak barada gürrüň gidýär;

Fransiýanyň konstitusiýasy göwrümi boýunça uly bolman ol 93 maddadan, 15 bölümden ybarat. 1789-njy ýyldan häzirkiki döwre çenli bu eýýäm 17-nji konstitusiýadyr.

Fransiýanyň konstitusiýasyna üýtgeşme girizmeklik 2 döwürden ybarat. Parlamentiň 2 palatasynyň hersiniň aýratynlykda sesleriň ýönekeý köplügi bilen üýtgeşmeler hakyndaky taslamany kabul etmegi.

Taslama sala salşykda ýa-da parlamentiň kongresinde sesleriň 5/3 böleginiň köplügi bilen kabul edilýär.

Haýsy formada tassyklanmalydygy prezident tarapyndan çözülýär.

Fransiýada konstitusion gözegçiligi 2 sany edara tarapyndan amala aşyrylýar:

Konstitusion sowet

Döwlet sowety

§2. Fransiýada döwlet häkimiýet edaralarynyň ulgamynyň gurluşy.

Fransiýa Respublikasynda döwlet häkimiýet bölünişigi klassyky ýörelgä esaslanýar we 3-e bölünýär:

Kanun çykaryjy – Parlament;

Ýerine ýetiriji – Ministrler soweti;

Kazyýet

Fransiýanyň Prezidenti

Döwlet edaralarynyň içinde esasy orun Fransiýanyň prezidentine degişli. Ol ählihalk, göni saýlawlar ýoly bilen saýlanýar. 2000-nji ýyldaky sala salşyk esasynda Prezidentiň konstitusion ygtyýarlyk möhleti 7 ýyldan 5 ýyla çenli kemeldilen. Prezidentiň döwlet durmuşynyň ähli ugurlarynda ygtyýarlyklary örän giňdir.

Konstitusiýanyň 5-nji maddasy esasynda Prezident “Öz araçylygy (arbitražy) esasynda döwlet edaralarynyň kadaly hereket etmegini” üpjün etmäge borçlydyr. Şu maddada görkezilişi ýaly Prezident Milli Garaşsyzlygyň, territorial bitewiligiň, bileleşikleriň ylalaşyklarynyň we şertnamalarynyň berjaý edilmeginiň kepili bolup durýar. Ol kanun çykarmakda giň ygtyýarlyklardan peýdalanýar. Parlament tarapyndan çykarylan kanunlar 15 günün dowamynda prezident tarapyndan gol çekilip tassyklanmalydyr. Eger prezident kanun ýa-da düzgünnama bilen razylaşmadyk ýagdaýynda, ol onuň täzeden seredilmegini talap edip bilýär. Kanun ikinji gezek makullansa, onda Prezident oňa gol çekmäge borçly bolup durýar.

Prezident islendik kanunyň konstitusiýa gabat gelýändigini barlamak üçin konstitusion sowetine (geňeşine) geçirip bilýär. Prezidentiň parlament bilen gatnaşygy barada aýdylanda esasy bellenip geçilmeli zat bu prezidentiň aşaky palatany dargatmaga bolan hukugynyň bardygydyr. Emma bu karary ol premýer ministr, palatanyň başlyklary bilen maslahatlaşandan soň kabul edip bilýär.

Döwletde 2 ýagdaýda milli sowetiň dargadylmagy mümkin däl:

Prezident saýlanandan soň 1 ýylyň dowamynda;

Prezidentiň adatdan daşary ýagdaýlarda wezipesini ýerine ýetirýän wagty;

Döwlet dolandyryşynda hem prezidentiň ygtyýarlyklary örän giňdir. Ol Ministrler ýygnağyna ýolbaşçylyk edýär, ýygnaklarda kabul edilen kararlara, dekretlere gol çekýär. Premýer ministri we onuň teklibi bilen beýleki ministrleri we hökümetiň beýleki agzalaryny wezipelerine belleýär we olaryň otstawkalaryny kabul edýär. Konstitusiýanyň 13-nji maddasyna laýyklykda raýat we harby wezipelerine belläp bilýär.

Prezident daşary ýurtlar bilen gatnaşyklarda Fransiýanyň adyndan çykyş edýär, ylalaşyklary baglanyşýar, ilçileri belleýär, daşary yurt ilçilerini kabul edýär. Ol Ýaragly güýçleriň belent serkerdebaşysy. Prezident “Garaşsyz kazyýet häkimiýetiniň kepilidir”.

Agzalyp geçilen ygtyýarlyklaryndan başga-da Respublika howp abanan ýagdaýynda prezident adatdan daşary ýagdaýlarda wezipelerini ýerine ýetirýär.

Adatdan daşary ygtyýarlyklary prezident premýer ministr bilen maslahatlaşyp, halky habarly edip kabul edýär. Bu ýagdaýyň dowamynda ähli häkimiýet prezidentiň elinde jemlenýär.

Fransiýanyň hökümeti – Ministrler soweti

Hökümet – Ministrler soweti – premýer ministrden we beýleki ministrlerden ybarat. Olary prezidentiň özi belleýär, emma olar parlamentiň ynamyndan peýdalanýan adam bolmaly.

Fransiýanyň hökümeti- Ministrler soweti Konstitusiýanyň 20-nji maddasyna laýyklykda “Milli syýasaty kesgitleýär we ony alyp barýar”.

Onuň düzümine premýer-ministr, hökümet ýolbaşçylary, ministrler, aýratyn ministrliklere ýolbaşçylyk edýän döwlet sekretarlary girýär.

Hökümetiň wezipelerini Konstitusiýa örän gysga görnüşde kesgitleýär.

Konstitusiýanyň 37-nji maddasynda kanunçylyk ulgamyna girmeyän soraglary dolandyryş tertipde çözülýär diýip belenip geçilýär.

Konstitusiýanyň 38-nji maddasyna laýyklykda hökümet parlamentiň rugsady bilen “*Ordonanslary*” (kanuny güýji bolan namalar) kabul edip bilýär.

Hökümet Milli sowetiň öňünde jogapkärdir. Milli sowetiň absolýut köplügi “Porisaniýe rezolýusiýasyny kabul edende” parlament işini bes etmeli.

Konstitusiýada premýer ministriň ygtyýarlyklary aýratyn belenip geçilýär.

Oňa milli howpsuzlygy goramak baradaky jogapkärçiligi üstüne atylan, ol kanunlaryň ýerine ýetirilmegini berjaý etmeli, käbir harby we raýat wezipelerine bellemek işlerini ýerine ýetirýär.

Onuň parlament bilen gatnaşykda giň gerimli hukugy bar. Oňa kanunçykaryjylyk başlangyjy degişli, ol parlamentiň çagyrylmagyny talap edip bilýär, islendik wagtda parlamentiň palatalarynda çykyş edip bilýär we Konstitusiýanyň 38-nji maddasyna laýyklykda, kanunçykaryjylyk ygtyýarlyklarynyň hökümete geçirilmegini talap edip bilýär.

Konstitusion geňeş- aýratyn edara bolup, konstitusiýanyň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýär. Onuň düzüminde 9 adam bolup, olar 9 ýyl möhlet bilen belenilýär. Olaryň 3-si prezident tarapyndan, 3-si Senatyň

başlygy tarapyndan, 3-si bolsa Milli sowetiň başlygy tarapyndan bellenilýär.

Ähli kanunlar prezident tarapyndan gol çekilmäge berilmänkä, konstitusion sowete seretmäge berilýär. Ol bolsa öz gezeginde kanunyň Konstitusiýa gabat gelyänligi ýa-da gelmeýänligini çözüär. Eger konstitusion sowet kanun konstitusiýa gabat gelmeýär diýip hasap etse, ol kanun kabul edilmän bilinýär.

Mundan başga-da, konstitrusion sowet prezident saýlawlaryna, ählihalk sala salşyklaryň geçirilmegine we deputatlaryň parlamente saýlanşynyň dogrudygy baradaky jedelleriň çözüşine gözegçilik edýär.

Konstitrusion sowet tarapyndan çykarylan kararlar gutarnykly hasaplanyp, ol gaýtadan şikayat edilmäge degişli däldir. Bu kararlar döwletiň ähli edaralary üçin hökmanydyr.

Syýasy we ykdysady sowet- döwletiň ýanyndaky maslahat beriji edara. Öz kompetensiýasyna degişli kanunyň taslamalaryna netije çykarýar. Sowet şol taslamalaryň işlenip düzülmegine gatnaşyp bilýär. Ýene-de ol ykdysady meýilnamalaryň durmuşa geçirilmeginde öz pikirlerini aýdyp bilýär.

Kanun çykaryjy edara – Parlament

Kanun çykaryjy edara - Parlament degişlilikde 5-nji respublikanyň döredilmegi bilen ýurduň syýasy durmuşynda uly orun eýelemeýär. Ol 2 palatadan ybarat bolup, olar Milli sowet we Senat.

Milli Sowet 5 ýyl möhlet bilen saýlanyp, onuň düzümine 577 deputat girýär. 1985-nji ýyldaky kanuna görä deputatlar proporsional saýlaw ulgamy esasynda saýlanýar.

Senat - onuň düzümine “Zamorskaýa Fransiýa” departamentiniň we daşary ýurtlarda ýaşayan fransuzlaryň wekilleri girýär. Ol 321 agzadan ybarat bolup gyýtaklaýyn saýlaw ýoly bilen, 9 ýyl möhlete saýlanýar.

Her 3 ýyldan parlamentiň 3/1 bölegi täzelenip durýar. Parlament nobatdaky sessiýalaryna ýylda 2 gezek ýygnanýar. Her palata 6 sany hemişelik topary (komissiýany) düzýär.

Parlamentiň esasy wezipesi - kanunlary kabul etmegidir. 1958-nji ýyldaky Konstitusiýa bilen belli bir möçberde çäklendirilen. Konstitusiýany 34-nji maddasynda parlamentiň belli bir ugurlarda kabul edip bilýän kanunlarynyň sanawy görkezilendir.

Şu sanawa girmedik kanunlara hökümet – Ministrler soweti tarapyndan seredilýär.

Parlament hökümetiň işine gözegçilik etmäge hukukly. 49-njy madda laýyklykda hökümete porisaniýa rezolýusiýasyny kabul etmek bilen ynamsyzlyk bildirip bilýär. Palatalar Parlament derňewini geçirmek üçin toparlary (komissiýalary) döredip bilýär.

Hukuk ulgamy

Fransiýanyň hukuk ulgamynyň esasy alamatlary Beýik fransuz rewolýusiýasy (1789-1794) we ondan soňky onýyllyklaryň dowamynda, esasanam, Napoleon (1799-1814) döwründe emele gelýär.

Fransiýanyň hukuk ulgamynyň emele gelmegine we ösmegine itergi beren şol döwrüň esasy dokumentleri 1789 –nji ýyldaky “Adamyň we raýatyň hukuklary we azatlyklary baradaky” ählumumy Jarnama (deklarasiýa), rewolýusion döwründäki konstitusion namalar (namalar), 5 sany kodeks bolup durýar.

Raýat kodeksi	1804 ýyl;
Raýat prosesual kodeksi	1806 ýyl;
Täjirçilik kodeksi	1807 ýyl;
Jenaýat prosesual kodeksi	1808 ýyl;
Jenaýat kodeksi	1810 ýyl;

Agzalan namalar häzirkî wagta çenli öz hukuk güýjüni saklap gelipdir. Dolandyryş we jenaýat hakyndaky Jarnama (Deklarasiýa) häzirkî konstitusiýanyň esasy bolup durýar. Napoleonyň kodeksleriniň 3-si: Täjirçilik, Raýat we Jenaýat kodekslerine köp üýtgeşmeler girizilen hem bolsa, häzirkî döwürde olar hereket etmegini dowam etdirýärler. Jenaýat prosesual kodeksi doly üýtgedilen, Raýat prosesual kodeksi bolsa bölekleyin üýtgedilen.

Fransiýanyň häzirkî zaman hukuk ulgamynda merkezi orun Fransiýa respublikasynyň konstitusiýasy, Fransuz Parlamentiniň çykaryan kanunçylyk namalary, Konstitution ýagdaýlaryň üstüni doldurýan organiki namalar möhüm orun tutýar.

Hereket edýän konstitusiýa ýerine ýetiriji ähkimiýet - hökümet we ministrler tarapyndan dessurnamalary (reglament aktlary) çykarmak arkaly hukuk ulgamyny düzgünleşdirmäge giň mümkinçilik berýär.

Kazyýet ulgamy

Umumy kazyýet ulgamy Fransiýada öz işine kassasion kazyýet, appelyasiýa kazyýeti we dürli derejeli işlere seredýän I derejeli - instansiýaly kazyýetlerden durýar.

Kassasion kazyýeti iň gadymy döwlet edaralarynyň biri bolup, ol umumy kazyýetleriň ulgamyna baştutanlyk edýär. Ol 1789-njy ýyldaky rewolýusiýadan öň hem bardy. Kassasion kazyýeti Parižde ýerleşip, 1967-nji ýyldaky

özgertmeden (reformadan) soň 6 palatadan ybarat bolup durýar. Olaryň 5-si raýat işleri boýunça, 1-si jenaýat işleri boýunça işleri alyp baryar. Raýat işleri boýunça palatalaryň 1-2-3-njisi söwda we maliýe işleri boýunça, galany bolsa durmuş üpjünçilik işleri boýunça bolup durýar.

1982-1983-nji ýyldaky Deklarasiýa laýyklykda, Kassasion kazyýeti 1 Predsedatelden, 6 sany palatanyň predsedatelleri, 84 sany kazyýetiň agzalary, dürli derejeli 36 sany maslahatçy-dokladçiklerden we Konstitusion kazyýetiň ýanyndaky Baş prokurory, I baş aklawjy we 19 sany baş aklawjylardan ybarat.

Kassasion kazyýetiň ygtyýarlyklaryna, aşaky instansiýalardaky kazyýetleriň kararlaryna edilen arzalara seretmek girýär. Şunlukda kazyýet agzalarynyň fakty boýunça dälde, hukuk meselelerine seredýär- bu bolsa kanunyň nädogry ulanylşy baradaky meseleler bolup durýar.

Apellýasion kazyýetler – Fransiýada häzirki döwürde 30 sany appellýasion kazyýet hereket edip, olaryň ýurisdiksiýalary birnäçe departamente ýaýrandyr. „Deňiz aňyrsyndaky“ territoriýalarda 5 sanysy hereket edýär. Appellýasion kazyýet ýerleşýän şäheriniň adyny alýar. Kazyýetiň işine predsedatel ýolbaşçylyk edýär. Appellýasion kazyýetde birnäçe palatalar döredilip, jenaýat, raýat, käbir ýerlerde söwda we durmuş ykdysady meseleler boýunça işlere seredýärler.

Jenaýat işleri boýunça palatalarda predsedateliň ýolbaşçylyk etmeginde 2 sany kazyýet agzalarynyň gatnaşmagynda, aşaky instansiýadaky kazyýetleriň çykaran kararlaryna ýazylan arz-şikayatlaryna seredilýär. Arza

seredip, palata appelyasion kazyýetiň adyndan hökümi güýjünde galdyryýan ýa-da ýatyrýan täze çözgüt çykarýar.

Raýat işleri boýunça palatalar diňe bir aşaky instansiýadaky kazyýetiň çykaran hökümlerine ýazylan arzalara seretmän, eýsem, ol beýleki kazyýet edaralarynyň (söwda tribunallary) çykaran çözgitlerine ýazylan arzalarda seredýär.

I instansiýadaky kazyýet: Raýat işlerine seredýärler, olar kiçi we uly proseslerine bölünýär.

Jenaýat işlerine seredýän kazyýetler: oturmaşlar kazyýetine, düzediş tribunalyna we syýasy tribunalyna bölünýär.

Fransiýanyň kazyýetleriniň adyndaky Tribunal- sözi kazyýetler bilen deňeşdirende ygtyýarlyklaryň möçberini görkezýär.

Uly prosesin tribunalyny Fransiýanyň departamentleriniň hersinde azyndan 1-i bar. Olaryň düzümine predsdateller, dürli sanly kazylar girýär. Tribunallarda 5 den köp kazylar bolanda palatalar döredilip, olara tribunalynyň predsdateliniň orunbasarlary ýolbaşçylyk edýär.

Düzgüne laýyklykda işler, 3-den az kazy bolmadyk ýagdaýda seredilýär, diňe käbir derejeli işlere taraplaryň razylygy boýunça kazynyň ýeke özi seredip bilýär. Uly prosesli tribunal diňe raýat işleriniň eýeçilik häsiýetli işleriniň talap arzasynyň pul möçberiniň 30 müň frankdan geçen ýagdaýynda we dürs bellenen topary gozgalmaýan eýeçilik barada jedeller, nika we nikany bozmak, çagany ogullyga almak we raýatlyk baradaky işlere seretmek bilen bagly.

Kiçi prosessin tribunalyny 1790-1958ý çenli halk tarapyndan saýlanyp gelen ylalaşdyryjy kazynyň deregine döredilendir. Ol hemme departamentleriniň ir şäherlerinde,

okruglaryň baş şäherlerinde we käbir kontonlarda ýerleşýärler tribunalda 1 ýa-da köpsanly kazylar bolup, ýönekeý işlere 1 sany kazy seredipdir. Bu tribunal raýat işleriň eýeçilik häsiýetli işleriniň talap arzalarynyň pul möçberiniň 30 müň franka ýetmeýän halatlarynda seredilýär.

Oturdaşlar kazyýeti Parižde we her departamentde ýerleşip ol aýratyn agyr derejeli jenaýat işlerine seretmek ýaly giň, aýratyn ygtyýarlyklary bar. Bu kazyýete başlygynyň (apellýasion kazyýetiň agzasy) ýolbaşçylyk eteginde 3 sany professional kazy, saýlanan kazyýet oturdaşlary gatnaşypdyrlar. Oturdaşlar kazyýetiň sessiýalary her çärýekde käwagtlar ondanam ýygy geçirilipdir. 1808-1942-nji ýyllarda oturdaşlar aýratyn kollegiýany düzüp, olar jenaýatçynyň diňe günäliligi baradaky meseläni çözüpdirlir. Häzirki döwürde bolsa olar maslahat otagynda professional kazylar bilen bilelikde, höküm bilen bagly ähli meseleler, şol sanda jeza barada karary kabul edýärler.

Oturdaşlar kazyýetiň hökümi sesleriň köplügi bilen kabul edilýär, emma aýyplanýan üçin ýaramaz bolan ýagdaýynda ol azyndan 12 sesiň 8-den az bolmadyk ýagdaýynda kabul edilýär. Beýleki I instansiýaly kazyýetlerden tapawutlylykda, oturdaşlar kazyýetiň kabul eden hökümi birinji we soňky instansiýada kabul edilen diýip hasap edilip, oňa appellýasion tertipde şikáyat edilmäge degişli däldir. Aklawjy höküm kabul edilende garalawjy tarapyndan ýa-da kassasion ýagdaýda şikáyat edilmäge degişli däldir.

Düzediş tribunallar jenaýat deliktlar baradaky işlere seredýär („düzediş“ sözün gelip çykyşy: Fransiýanyň JK-

nyň 1 maddasyna laýyklykda Jenaýat deliktler üçin jezalar düzediş diýip atlandyrylýar). Düzediş tribunal hökmünde üýtgäp durýan ýagdaýda raýat we jenaýat işlerine seredýän uly prosesli tribunal çykyş edip bilýär. Uly prosesli tribunallarda seredilýän işleriň köplügi üçin ol ýerde köpsanly kazylaryň bolup, olaryňam birnäçe palatalarynyň döredilip, bu palatalar bolsa jenaýat işlerine seretmekde ýöriteleşdirilipdirler. Bu tribunallarda işler üç sany kazyly kollegiýa tarapyndan seredilipdir. Käbir ownuk meselelere bir kazy hem seredip bilipdir. Uzak möhletde garaljak işlerde kollegiýanyň düzümine ätiýaç kazylar hem bellenip bilipdir, olar işiň gidişinde işe seretmeklikden çykan kazylaryň ornuny tutupdyrlar.

Polisiýa tribunallar 10 münň franka çenli jerime bellenen ýa-da 2 günden 2 aýa çenli tussag astyna almak ýaly jeza bellenen jenaýat işlere seredýär („polisiýa“ sözüň gelip çykyşy: Fransiýanyň JK-nyň 1 maddasyna laýyklykda, şunuň ýaly jenaýat üçin jezalar polisiýa jenaýaty diýip atlandyrylýar). Bu tribunallarda işler 1 sany kiçi prosesli tribunalyň kazysy tarapyndan seredilýär.

Umumy kazyýetler ulgamyna ýöriteleşdirilen bölümler hökmünde ýustisiýanyň kämillik ýaşyna ýetmedikleriň işleri boýunça edaralary girýär. Kämillik ýaşyna ýetmedikler baradaky oturmaşlar kazyýeti agyr jenaýat işini etmekde aýyplanýan 16-dan 18 ýaşyna çenli kämillik ýaşyna ýetmedikleriň işine seredýär. Kämillik ýaşyna ýetmedikler boýunça kazy edilip uly prosesli tribunalyň kazysy 3 ýyl möhlet bilen bellenýär.

Fransiýanyň jenaýat ýustisiýasynyň ulgamynyň aýratynlygy – jenaýat jezalaryň ýerine ýetirliş kazysynyň bolmagy. Ol 1958 ýyldaky JIÝK-niň berýän

ygtyýarlyklaryna laýyklykda tussaglaryň jenaýat jogapkärçiliginiň çekýän prosesine goşulyp bilýär, şol sanda azatlykdan mahrum edýär.

Bu wezipä uly prosesli tribunalyň kazysy 3 ýyl möhlet bilen bellenýär.

Söwda tribunallary (227 sany) 3 sany konsul kazydan durýar. Olar örän agyr ulgam boýunça söwda bilen meşgullanýan, ýa-da iri söwda kompaniýalaryň wekilleriniň arasyndan 2, 3 ýyl möhlet bilen saýlanyp alynýar. Olar Fransiýanyň iri şäherlerinde bardyr. Olar söwda şertleşikleriň gatnaşyjylarynyň arasyndaky jedellere, täjirleriň, telekeçileriň we bankirleriň borçnamalary baradaky jedeller, edaralaryň ýok edilmegi bilen baglanyşykly işlere seredýär.

Prudýumlar maslahaty (kemsiz dogruçyl adamlar) olar şahsy söwda şertnamalaryň kabul edilişi, ýerine ýetirlişi we ýatyrylyşy baradaky jedellere seredýär. Olar departamentleriň hersinde biri bolýar.

Ýokary adalatly kazyýeti, ol 1958-nji ýylyň konstitusiýasyna laýyklykda parlamentiň 2 palatasynyň agzalaryndan deň sanda (hersinden 12 kazy we olaryň 6 sany orunbasarlary) saýlanýar. Bu kazyýet prezidentiň döwlete döňüklik etmeginde we ministrleriň öz wezipelerini ýerine ýetirmeginde agyr jenaýatlary etmekde aýyplanmagy baradaky işlere seretmek üçin döredilýär. Derňew işleri we aýyplanýanlaryň ýokary kazyýete berilmegi iki palatanyň razylygy bilen amala aşyrylýar.

1993-nji ýylda konstitusiýa täzeden seredilende Respublikanyň adalatlylyk palatasy döredildi. Hökümet agzalarynyň jenaýat jogapkärçiligine çekmek baradaky

işlere seredýär. Palata 15 sany kazydan we 12 sany parlamentarilerden ybarat.

Palata öz hukuklary hökümet agzalary tarapyndan kemsidilen diýip hasaplanan islendik raýat arz edip bilýär.

Prokuratura Fransiýada merkezi edaralar ulgamy bolup, ol ýustisiýa ministri tarapyndan ýolbaşçylyk edilýär. Her appellasiýa kazyýetinde Baş prokuror we onuň kömekçileri bardyr. Kömekçileriň iň ulsyna Baş aklawjy diýilýär. Baş prokuror Ýustisiýa ministriniň golastynda bolup durýar. Kazyýet, polisiýanyň wezipeli adamlary onuň gözegçiliginde bolup durýar. Baş prokuror özi ýa-da öz orunbasarlarynyň üsti bilen appellýasion kazyýetde, oturdaşlar kazyýetinde garalawjylyk işini ýerine ýetirýär.

Aýyplanýany kazyýetde goramak we taraplaryň bähbitlerine wekilçilik etmek işini aklawjy amala aşyrýar.

Hytaý Halk respublikasy

§1. Hytaý döwletiniň 1982-nji ýyldaky

Konstitusiýasy we onuň häsiýetli aýratynlyklary.

Teritorial- syýasy gurluş formasyna laýyklykda Hytaý Halk Respublikasy (HHR)- awtonomiýalary bolan unitar döwletdir. Dolandyryş-çäk bölünişigi: 23 prowinsiýa (Taýwan muňa girmeyär), 5 sany awtonom raýonlar we merkeze bagly 4 sany şäher- Pekin, Şanhaý, Çunsin, Týanszin ybaratdyr. HHR- da awtonom raýonlardan başga hem 30 sany awtonom oblastlar, 121 sany awtonom uýezdler, şeýle-de müňden hem gowrak awtonom wolostlar bar. 1997-nji ýylda Angliýanyň öňki koloniýasy bolan Gonkong, Hytaýyň özygtyýarlygyna gaýtarylyp berilýär we

HHR- nyň düzümine aýratyn dolandyryş birlik - Sýangan raýony hökmünde girýär.

HHR- da awtonomiýanyň dolandyryş formasy ulanylýar. Biri- birine ýakynda ýerleşen milli azyklar awtonomiýanyň 3 görnüşini döredip bilýärler: awtonom raýony, awtonom okrugy, awtonom uýezdi.

Dolandyryş görnüşi (formasy) boýunça HHR- sy sowet (sosialistik) respublikasydyr. 1982- nji ýylyň Konstitusiýasyna laýyklykda “Hytaý Halk Respublikasy- halkyň demokratik diktaturasy bolan sosialistik döwlet bolup, ol zähmetkeşler synpy tarapyndan dolandyrylýar we zähmetkeşleriň hem-de daýhanlaryň birleşmesine esaslandyrylýar” diýlip ykrar edildi. HHR- nyň Konstitusiýasynda berkidilişi ýaly syýasy ulgamda dolandyryjy we iň ýokary güýje Hytaýyň Kommunistik Partiýasy (HKP) eýe bolup durýar. Syyasy sistemanyň esasy häsiýeti partiýalaryň we döwletiň ýagny, HKP- nyň we döwlet edaralarynyň wezipeleriniň gatyşyklylygy bolup durýar. HKP- dan başga - da iş ýüzünde güýji bolmadyk 8 sany “demokratik” partiýalar hereket edýär.

§2. Döwlet häkimiýetiniň ýokary edaralary.

HHR- da iň Ýokary döwlet häkimýet edarasy Halk Wekilleriniň Ählihytaý Geňeşi (HWÄG) bolup, onuň hemişelik işleýän- HWÄG- nyň Hemişelik komiteti diýlip atlandyrylýan edarasy bardyr. Bu edaralarynyň ikisi hem kanun çykaryjy häkimýet bolup durýar. HWÄG - niň deputatlary prowinsiýalardan, awtonom raýonlardan, merkeze bagly bolan şäherlerden we ýaragly güýçlerden

köpbasgançakly saýlaw usuly boýunça 5 ýyllyk saýlanýarlar. HWÄG takmynan 3000 agzadan ybaratdyr.

HWÄG Konstitusiýa üýtgeşmeler girizýär; jenaýat we raýat işlerine degişli kanunlary kabul edýär we olara üýtgetmeler we goşmaçalar girizýär: döwlet baştutany – HWÄG-niň hemişelik komitetiniň başlygyny we onuň düzümini saýlaýar. Premýer ministri we HHR- nyň döwlet geňeşiniň (hökümetiň) düzümini tassyklaýar; HHR- nyň Merkezi harby geňeşini, onuň başlygyny saýlaýar we onuň düzümini tassyklaýar; Ýokary halk kazyýetiniň başlygyny we baş prokurory saýlaýar; ykdysady we durmuş, özüne degişli maksatnamalara garaýar we olary tassyklaýar, döwlet býudjetini we olaryň hasabatlarynyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýär; HWÄG- niň hemişelik komitetiniň kanunlaryna üýtgetmeler girizýär ýa-da olary ýatyrýar.

Deputatlar önümçilik işinden aýrylmazdan öz deputatlyk wezipelerini ýerine ýetirýändiklerini sebäpli, HWÄG kollegial edara hökmünde öz işini gysga döwürlik sessiýalar (ýylda 2-3 hepde) görnüşinde amala aşyrýar. Başga wagtlarda bolsa, onuň wezipesini HWÄG-niň hemişelik komiteti ýerine ýetirip, ol HWÄG-i tarapyndan saýlanýar we onuň önünde hasabat berýär. Onuň düzümine: başlygy, başlygynyň orunbasary, sekretariýatyň ýolbaşçysy we Hemişelik komitetiň agzalary girýär. Onuň ýygnaclary her iki aýda bir gezek geçirilýär. Ygtyýarlyk möhleti 5 ýyldyr.

HWÄG-iň Hemişelik Komiteti örän giň ygtyýarlyklardan peýdalanmak bilen, onuň sanawy açyk bolup durýar, ýagny HWÄG onuň ygtyýarlyklaryny artdyryp bilýär. HWÄG-niň Hemişelik komitetiniň

ygtyýarlyklary şulardyr: Konstitusiýasynyň manysyny düşündirmek, kanunlary kabul etmek we olary üýtgetmeler girizmek, kanunlary düşündirmek, Döwlet Geňeşiniň, Merkezi harby geňeşiň, Ýokary halk kazyýetiniň we Ýokary halk prokuraturasynyň işine gözegçilik etmek, ýerli döwlet häkimiýet edaralarynyň, awtonom raýonlarynyň we merkeze bagly bolan şäherleriň çykarýan kadalaşdyryjy hukuknamalarynyň Konstitusiýa, kanunlara we dolandyryş namalara gabat gelmedik halatynda olary ýatyrmak; ýurtda ähliahalk ýa-da bölekleyin mobilizasiýa hakyndaky çözümleri kabul etmek; halkara şertnamalary ratifisirmek (tassyklamak) ýa-da denonsirmek (ýatyrmak); şeýle hem döwlet baştutanynyň adaty ygtyýarlyklaryna eýedir (daşary ýurt diplomatik wekillerini bellemek we olary wezipesinden boşatmak, döwlet sylaglary bilen sylaglamak we hormatly atlary dakmak, günä geçişlik ýaly hukugyna eýedir).

HWÄG-niň sessiýalarynyň arasynda Hamişelik komitet kanunlara bölekleyin üýtgetmeler we goşmaçalar girizýär, ykdysady we durmuş ösüşine, döwlet býudjetine degişli maksatnamalara garaýar we olara girizilen üýtgeşmeleri tassyklaýar; ministrleri, komitetleriň başlyklaryny, esasy rewizýory we sekretariatyň ýolbaşçysyny (bu wezipelere Döwlet sowetiniň premýeriniň hödürlemegi netijesinde bellenilýär) we olary wezipesinden boşadýar; Merkezi harby geňeşiniň başlygynyň hödürlemegi bilen onuň agzalaryny belleýär we olary wezipesinden boşadýar; HHR-na ýaragly çozuş howpy abanan ýagdaýynda ýa-da halkara şertnama görä agressiýa garşy bileleşip, söweşmek zerur bolan ýagdaýynda uruş ygylan edýär.

Döwlet baştutany - HHR-nyň baştutany, HWÄG tarapyndan saýlanylýar. Onuň ygtyýarlyk möhletine HWAG-niň ygtyýarlyk möhletine gabat gelýär, emma ol ony ýolbaşçylyk wezipesine girişmezden öň amala aşyrýar. Hiç kim HHR-nyň baştutanlyk wezipesini 2 möhletden artyk ýerine ýetirip bilmez. HWÄG-nyň we onuň Hemişelik komitetiniň çözgütleri esasynda HHR-nyň baştutanynyň ygtyýarlyklary çap edilen kanunyň çäklerinde bolup, ol ýokary wezipeli adamlary (premyer ministri, onuň orunbasarlaryny, Döwlet sowetiniň agzalaryny we ş.m.) belleýär, döwlet ordenleri bilen sylaglaýar we hormaty atlary dakýar, daşary ýurt diplomatik wekillerini belleýär we olary wezipesinden boşadýar, daşary ýurt döwletleri bilen baglaşylan şertnamalary ratifisirleýär we denonsirleýär, günä geçişlik hakynda, mobilizasiýa hakynda, adatdan daşary ýagdaýy girizmek we uruş yglan etmek hakynda kararlary çap edýär. HHR-nyň baştutanyna onuň orunbasary ýardam edip, ol bolsa HWÄG-de edil döwlet baştutanynyň saýlawlaryndaky düzgünlere we şertlere laýyklykda saýlanýarlar. HHR-da Döwlet Geňeşi (soweti) merkezi ýerine ýetiriji döwlet edarasy bolup, ol Konstitusiýasynyň 85-nji maddasynda “Döwlet geňeşi – Merkezi halk häkimiýeti, ýerine ýetiriji döwlet häkimiýeti, iň ýokary dolandyryş döwlet edarasydyr” diýlip häsiýetlendirilýär. Ol premier ministrden, premýeriň orunbasarlaryndan, Döwlet Geňeşiniň agzalaryndan, ministrlerinden, komitetleriň başlygyndan, baş rewizýordan, sekretariatyň ýolbaşçysyndan ybaratdyr. Premýer ministr, onuň orunbasarlary, Döwlet Geňeşiniň agzalary we sekretariatyň ýolbaşçylary Döwlet Geňeşiniň hemişelik komitetini emele getirýärler. Onuň ygtyýarlyk

möhleti 5 ýyldyr. Döwlet geňeşi ählumumy döwlet möçberindäki dolandyryş işlerine, ministrlikleriň we pudaklaýyn edaralaryň (wedomostlaryň) işlerine ýolbaşçylyk edip, başga-da degişli ygtyýarlyklara eýedir. Ol HWÄG- niň we onuň Hemişelik komitetiň önünde jogapkärdir we oňa hasabat berýär.

Hukuk ulgamy

Umumy häsiýetleri

HHR- nyň hukuk ulgamy hukuk adatlary bilen bir hatarda “hytaýyň aýratynlyga eýe bolan sosializmiň” ýörelgelerine we romano-german hukugynyň käbir ýörelgelerine esaslanan döwrebap kanunlarynyň gatyşygydyr. Hytaýyň hukuk medenýetinde jemgyýetçilik durmuşyna degişli dürli meseleleri, şol sanda örän wajyp meseleleri kadalaşdyrmakda ahlaky kadalary hukuk kadalaryndan üstün bolup durýar. Hukuga bolan bu garaýyş hytaýlylarda 1911-nji ýylyň rewolýusiýasyna çenli Hytaý imperiýasynda hereket eden idealogiyadan, ýagny Konfusiniň taglymatlaryndan öz gözbaşyny alýar. Konfusiniň taglymatlaryna laýyklykda, birinji nobatda häkimiýet we mejburlyk dälde, terbiýe we ynanç birinji nobatda bolup durýar. Şol sebäpli hytaýlylar Ýewropanyň berk we abstrakt hukuk ideýalaryna otirisatel garaýarlar. Adam öz hukuklaryny talap etmeli däl, çünki her bir adamyň borjy ylalaşyga ugrukdyrylan bolup, her bir adam başgalaryň bähbidi üçin özi hakyndaky aladany ýatdan çykarmalydyr. Her bir ýagdaýda takyk çözgütler kabul edilende ýuridiki shemanyň çäklerinde bolman, eýsem adalatlylyk we gumanizm (adamsöýerlik, ynsanperwerlik) häsiýetlerine eýe bolmalydyr. Ýetirilen zyýanyň öwezini

dolmak diňe bir bergidaryň üstüne ýüklenip, onuň maşgalasy üçin agyr ýük bolmaly däldir.

Konfusiniň ahlakly taglymatlaryna laýyklykda raýatyň “Li” (özünü alyp barmagyň “dogry” düzgünleri) hukuklary kemsidilen wagtynda jebir çeken tarap, öz hukuklaryny kazyýetiň üsti bilen talap etmän, eýsem ýüze çykan düşünişmezligi asudalykda ara alyp maslahatlaşmalydyr. Hukugyň subýektiw aňlamasy Hytaýda XX asyrdaky ýüze çykdy.

Köp asyrlaryň dowamynda Hytaý guramaçylyk hukuk wezipelerini bilmezden ýaşapdyr. Kazyýet işlerini edebiýat häsiýetli synaglary geçen ýolbaşçylar (administratorlar) amala aşyrypdyrlar. Olar hukugy bilmedikleri üçin ýanlaryndaky kömekçileriniň maslahatyna eýeripdirler. Kanuna gatnaşyjylar jemgyýet tarapyndan ýazgarylýardy, şol sebäpli olardan maslahat soramak gizlin amala aşyrylypdyr. Hytaýda hukuk doktrina (ýuridiki doktrina) bolmandyr. Şol sebäpli Hytaýyň taryhynda meşhur hukukçylar (ýuristler) ýokdur.

Emma Hytaýda hukuga bolan başgada garaýyş bolupdyr. B.e.öň III asyrdaky Legistleriň mekdebi döwleti dolandyrmakda esasy orunlary (pozisiýalary) eýeläp başlaýar. Olaryň taglymatyna laýyklykda döwlet häkimýeti adamlary dolandyryň ahlaky kadalara esaslanman, kanuna boýun bolmalydyr. Legistleriň garaýyşlary Han Feýze deňişli bolan traktatda öz beýanyny tapýar. Ol we başga-da köp sanly legistler hemişelik hereket edýän kanunlaryň wajyplygyny öňe sürdiler; ýagny döwlet baştutany şol kanunlardan habarly bolmalydy, onuň golastyndakylar bolsa, olary berjaý etmelidi. Bu garaýyş günbatarlylaryň garaýşyna meňzeş bolmak bilen, kanunyň esasy manysy

bolup durýardy. Emma legistleriň bu garaýyşlary hytaý halkynyň köp bölegi üçin ýat bolup galýar. Han dinastiýasynda bolsa, konfusiýançylyk ýene-de öz güýjüne gaýdyp gelyär we şondan bäri öz güýjüni hemişelik dikeldýär. Han dinastiýasy döwründe dörän Hytaý kodeksleri diňe dolandyryş we kadalaşdyryjy ýazgylaryny özünde jemleýän jenaýat kodekslerine degişli bolupdyr; raýat-hukuk düzgünleri, adat kadalarynyň bozulmagy ahyrynda jenaýatçylyk sanksiýalaryna getiren wagtynda muňa degişli bolup durýardy.

Iň soňky Sin dinastiýasynyň döwründe (1644-1911ý) Hytaýda kanunlar toplumynyň iki sany ulgamy bolupdyr. Olardan biri döwlet we dolandyryş işine, beýlekisi bolsa, jenaýat, raýat we maşgala hukuk meselelerine degişli bolup durýar. Birinji kanunlaryň jemi (*Dsin huedýan*) her döwlet baştutanyň ygtyýarlyklaryny we döwlet edaralarynyň ygtyýarlyklaryny özünde jemleýär. Ikinjisi bolsa, “*Dasin lüýli*” diýlip atlandyrylyp, ol ýedi bölümden ybaratdyr. Birinji bölümde jezanyň görnüşleri we ony ýenilleşdirmegiň şertleri hakynda, beýlekisinde bolsa, jenaýatyň görnüşleri we raýatlaryň arasynda ýüze çykýan jedelleri çözmegiň görnüşleri ýerleşdirilip, her bölüm degişli ministrligiň işi bilen bagly bolupdyr. “*Dasin lüýlisiniň*” kitabyndaky kodeksyň köp düzgünleri 1931-nji ýyla çenli hereket edipdir. Nika-maşgala gatnaşyklary, mirasdarlyk, söwda we beýleki gatnaşyklary adat hukugy boýunça kadalaşdyrylypdyr.

1911-nji ýylda Sun Ýatseniň ýolbaşçylygyndaky Sinhaý rewolýusiýasynyň ýeňşi bilen Hytaýyň milli aýratynlyklaryna bagly döwrebaplaşmak prosesi başlaýar. Hytaý “Respublikasy” diýip yglan edilenden soňra

döwrebap kodeksleri işläp düzmekde Ýewropanyň tejribesine esaslanyp ägirt uly özgertmeler geçirildi. 1912-nji ýylda täze Jenaýat hakyndaky kanunlary kabul edilip, 1928-nji ýylda oňa goşmaçalar girizilip, “Jenaýat kodeksi” diýen at berildi. 1929-1931-nji ýyllar aralygynda kabul edilen Hytaýyň Raýat kodeksi Germanlaryň we Ýaponlaryň kanunlaryna esaslanmak bilen raýat we söwda hukugyny hem öz içine alýardy.

“Raýat prosessual kodeksi” 1932-nji ýylda, “Ýer kodeksi” – 1930-nji ýylda kabul edildi. Bu özgertmeleriň netijesinde Hytaý hukugy ýewropalaşýar we rim hukugyna esaslanan hukuklaryň maşgalasyna girýär. Emma şeýle-de bolsa, adat, döp-dessur düşüňjeleriniň jemgyýetdäki orny resmi kanunlardan ýokarda bolup durýar. Sebäbi Hytaýda kodeksler we kanunlar diňe halkyň düşüňjesine, adalatyna, döp-dessurlaryna laýyk gelen wagty kabul edilipdir. 1925-1949-njy ýyllardaky rewolýusiýada Mao-Szedunyň ýolbaşçylygyndaky Kommunistik partiýanyň ýeňişiniň netijesinde, 1949-njy ýyldaky hukuk ulgamyny täzeden döretmeklik hakyndaky Organiki kanunlar sowet modeline esaslanandyr. Ýokary kazyýet ähli täze kazyýetlere ýolbaşçylyk edýär; sosialistik ýörelgesiniň kanunylygyny tassyklamak üçin prokuratura döredilýär. 1950-1951-nji ýyllarda nika, kärdeşler arkalaşygy (profsoýuz), ýer, oba hojalyk özgertmesi, kazyýet we başgalar hakynda iri kanunlar kabul edilýär. Kodifikasion topar (komissiýa) kodeksleri işläp düzmäge girişýär.

Emma 1952-1953-nji ýyllarda ön hem kynlyk bilen dikeldilen kanunçylyk gowşamak bilen bolýar: aýratyn hukuklar, syýasat, kazylaryň garaşsyzlygy, ýuridiki resmlik, „kanun bolmasa, jeza ýokdur“ diýen ýörelgeler

tankytlanylyp başlaýar. Şeýle-de bolsa, olar sowet modelinden ýüz öwürmeýärler we ahyrynda sosialistik kanunlar üstün çykýarlar. 1954-njy ýylda Hytaýyň Konstitusiyasy 1936-njy ýyldaky sowet Konstitusiyasyna esaslanandyr. Şol ýylda prokuraturalaryň we kazyýet häkimýetiniň işi täzeçe guralýar. 1960-nji ýylda SSSR bilen bolan dostlukly gatnaşyklar kesilenden soňra HHR-nyň ýolbaşçylary hukugyň sowet modelinden aýrylmak isleýärler. Şol sebäpli HHR-synyň edaradyr – kärhanalaryndan zähmetkeşler iş haklaryndan ýüz öwürüp, öz-özünü dolandyrmaga synanyşýarlar. 1963-1973-nji ýyllardaky „medeni rewolýusiýa“ döwründe ýaragly hereketleriň, köpçülikleýin tutha-tutlyklaryň netijesinde hukuk düzgüniniň tutuş ulgamy gowşaýar. Kanun çykaryjylyk düzgünü düýbünden diýen ýaly bes edilip, ýurtda bidüzgünçilik in ýokary derejä ýetirýär. 1979-nji ýylda HHR-nyň syýasy gurluşynda düýpli üýtgetmeler amala aşyrylýar. HKP-sy ykdysadyýeti döwrebaplaşdyrmak maksady bilen synplaryň emele gelmegine we ykdysadyýetdäki monopoliany, ýagny, ähli zadyň döwletiň elinde bolmagyny ýatyrýar. Oba hojalykda daýhanlara özbaşdaklyk berýär; döwletiň önünde bitiren hökmanylyk meýilnamalary üçin olaryň aýlyk haklary artdyrylýar, hassyllaryň bir bölegini bazarda satmak üçin rugsat berilýär. Önümçilikde hem şeýle özgertmeler (reformalar) geçirilip, ownuk we orta eýeçilige giň ýol açylýar. Ykdysadyýeti ösdürmekde daşary ýurt maýa goýumlaryny çekmek üçin 1979-nji ýylda *“Gatyşyk eýeçilik hakyndaky”* Kanun kabul edilip, dört sany erkin ykdysady zolaklar döredilýär. Kanunçylyk düzgünü (režimi) dikeldilýär we kazyýet häkimiýeti, hukuk goraýjy

edaralar kadaly işläp başlaýarlar. HHR-nyň taryhynda 1979-nji ýylda täzeden ýa-da ilkinji gezek hukugyň aýratyn pudaklary (esasan hem HHR-nyň 1979-nji ýyldaky ýeketäk “Jenayät kodeksi”, 1986-nji ýylda „Raýat hukugynyň umumy düzgünleri hakynda” kanun Kabul edilýär, 1994-nji ýylda zähmet kanunçylygy dikeldilýär) döredilýär. Wagyň geçmegi bilen, tejribede jemgyýetiň talaplarynyň döwre görä üýtgemegi esasynda, öňki kabul edilen kanunlara halkara tejribelerine (standartlaryna) laýyk gelýän üýtgetmeler we goşmaçalar girizilýär. Şeýlelikde takmynan ýigrimi ýyllyk özgertmeler esasynda HHR-da sowet sosialistik hukugynyň marksistik taglymatlaryny, şeýle-de romano-german hukugynyň başlangyçlaryny özünde jemleýän kanunçylyk ulgamy emele gelýär. HHR-da hukugyň esasy çeşmeleri kanunlar we beýleki kadalaşdyryjy hukuknamalar bolup durýar. Onuň gatlaklaýyn (iýerarhiki) tertibine görä Konstitusiýa, Döwlet Geňeşiniň buýruklary we kararlary, beýleki döwlet edaralarynyň, şeýle hem ýerine ýetiriji ýerli häkimiýetiniň kanunlary ýerine ýetirmek üçin kabul edýän namalary.

Emma, tejribede hukuk namalarynyň iýerarhiýasy bozulup, dolandyryjy edaralarynyň elinde jemlenýär. Mundan başga-da, HHR-da şu wagta çenli hukuk namasy bilen syýasy direktiwanyň arasynda takyk bölünişik ýok. Kanunlarda hukuk häsiýeti bolmadyk düzgünler gabat gelýär; meselem, “Halk prokuraturasyny guramak hakyndaky” Kanunda „prokurorlar durmuşda köpçülik bilen bolmaly, köpçüligiň pikirini diňlemeli, köpçülige boýun bolmaly (pod kontrolem)” diýlip bellenilýär.

HHR-nyň hukuk ulgamynda esasy orny Angliýanyň öňki koloniýasy bolan Gonkong (Sýangan) eýeleýär.

Hytaý-ıńlis şertnamasyna laýyklykda aýratyn dolandyryş raýony bolan Sýangana (öňki Gonkong) öz- özüni dolandyrmagyň ýokary derejesini berilýär. Oňa özüniň kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji we kazyýet häkimiýetiniň bolmagyna, şeýle hem immigrasion ulgamyny we salgyt syýasatyny özbaşdak alyp barmagyna rugsat berilýär. Diňe daşary syýasat we howpsuzlyk hakyndaky meseleler ýerli öz-özüni dolandyryş edaralarynyň ýgtyýarlygyna degişli däl. HWAĞ tarapyndan 1990-njy ýylda kabul edilen Esasy kanunyna laýyklykda 2047- njy ýyla çenli Gonkongyň çäginin durmuş-ykdysady ulgamynda we “durmuşyň ýerli häsiýetine” üýtgeşsizlik kepili berilýär, şeýle-de azat port, aýratyn gümrük territoriýa, özbaşdak walýuta ulgamy bolan halkara maliýe merkezi ýaly hukuk derejeleri saklanýar. Hytaý ozaldan bäri Gonkongda giň ýaýran Beýik Britaniýanyň 140-a golaý kanunlaryny kabul edýär. HHR-na degişli bolan Taýwan adasynda bolsa gomindançylyk Hytaýdan miras galan syýasy we hukuk ulgamy hereket edýär.

Raýat we onuň bilen baglanyşykly hukugyň pudaklary

Raýat hukugynyň mazmuny hem beýleki hukugyň pudaklary ýaly bu döwletiň sosial we ykdysady modeli bilen tapawutlanýar. Ykdysady gatnaşyklary ylaýta-da eýeçilik gatnaşyklary konstitusion derejede berkidilendir. Baş kanunyň 1993-njy ýyldaky neşiriniň 15-nji maddasynda “Döwlet sosialistik bazar hojalygyny amala aşyrýar. Döwlet ykdysady meselelere degişli kanun çykaryjylyk işini güýçlendirýär, makrokadalaşdyrmany (makroregulirowaniýe) kämilleşdirýär” diýlip bellenilýär. Konstitusiýada HHR-nyň sosial ykdysadyýet ulgamynyň esaslary – önümçilik serişdeleriniň hasabyna köpçülikleýin

eýeçilik, ýagny, umumy halk eýeçiligi we zähmetkeş köpçüligiň kollektiwleýin eýeçiligi bolup durýar (6-njy madda); ykdysadyýetde döwlet sektory-“halk hojalygynyň ýolbaşçy güýjüdir” diýlip berkidilýär (7-nji madda); kooperativ eýeçiligiň dürli görnüşleri bolsa, hojalygyň sosialistik sektory hökmünde seredilýär (8-nji madda); şäherlerdäki we obalardaky şahsy eýeçilik bolsa, eýeçilik bolsa, sosialistik jemgyýet hojalygyna goşmaça bolup gelýär (11-nji madda) 1988-nji ýylda Konstitusiyanyň 11-nji maddasyna aşakdaky goşmaçalar girizilýär:

“Döwlet kanunyň çäklerinde hususy eýeçilige we onuň ösmegine ýol berýär. Hususy hojalyk jemgyýetçilik eýeçiligine esaslanyp, sosialistik ykdysadyýetiň goşmaçasyny bolup durýar. Döwlet hususy hojalygyň kanuny hukuklaryny goraýar we onuň işine ýolbaşçylygy we gözegçiligi amala aşyrýar” Hytaý hukuk ulgamynda özgertmeleri amala aşyrýar. “Hytaý hukuk ulgamynda özgertmeleri amala aşyryp başlan döwründe onuň raýat kanunçylygy ýok diýen ýalydy. Ykdysadyýetde hereket edýän ýolbaşçy- dolandyryş usullary ret etmek bilen ykdysadyýetiň gatyşyk (maksatnamalaýyn- bazar) görnüşinde bazar gatnaşyklarynyň reglamentirlemekde gerekli bolan hukuk kadalaryny işläp düzmek möhüm bolup durýardy. Täze raýat kanunçylygyny kynlaşdyrýan ýagdaý bolup, HHR-nyň häkimiýetiniň ol hakynda gutarnykly, takyk we umumy nusgasynyň ýoklugydyr, ýagny, onuň köp ýyllaryň dowamynda bolup geçjek ykdysady özgertmeleriň netijesinde tassyklanyljakdygynyň alamaty bolup durýar. Özüniň netijesinde bu nusga “hytaý aýratynlyklary bolan sosializmi” emele getirmelidigi sebäpli, kanun çykaryjy ulgamyň XIX asyrdan Ýaponiýada

we 1920-nji ýyllarda gomindançy Hytaýda bolşy ýaly kapitalistik döwletlerden „taýýar“ raýat hakyndaky kanunlary almak mümkinçiliginden mahrum edilendir. Umuman HHR-nyň raýat hukugy emele geliş döwründe bolup, onuň köp institutlary şu wagta çenli kanun arkaly berkidilmedikdir. HHR-nyň öz Raýat kodeksi (RK) ýokdur. RK-ni işläp düzmek hakyndaky mesele 1950-nji ýyllarda maksat edilip goýuldy, 1980-nji ýyllarda bu ugurda işler örän işjeň alnyp barylýardy (birnäçe taslamalar işlenilip düzüldi). Muňa garamazdan, netijede Hytaýyň kanun çykaryjy edarasy Raýat kodeksinden ýüz döndirdi. Munuň ýerine “Raýat Hukugynyň Umumy Düzgünleri (RHUĐ) hakyndaky” kanun 1986-nji ýylda kabul edilip we 1987-njiýylda güýje girizildi. Ol bu ulgamyň tertibiniň easlaryny we häzirki döwrüň hytaý hukuk ulgamyndaky ornuny berkidýär. “Raýat Hukugynyň Umumy Düzgünleri hakyndaky” kanun diňe hytaýyň kanunçykaryjylarynyň arasynda güýçli gapma garşylygy döretmedik raýat hukugyna degişli meseleleri kadalaşdyrlandyr. Bu nama esasan hem jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň haýsy pudagynyň raýat hukugy bilen kadalaşdyrylýanlygy kesgitlenendir (2-nji madda); onuň kadalaşdyrylyşynyň usuly (2-3-nji madda); raýat hukugynyň subýekti bolup, kimiň çykyş edýänligi we olaryň hukuk düzgünleri (1-2-nji madda, II-III baplary); haýsy ýagdaýlarda hukuk şahsyň haýsy hukuk derejesi tassyklanylýp bilner (36-53-nji maddalar); wajyp siwil institutynyň eýeçilik hukugynyň mazmuny nämeden ybarat (71-nji madda); döwlet we kollektiwleýin eýeçiligiň haýsy hukuk görnüşinde durmuşa geçirilmegi garaşylýar (80-82-nji maddalar); borçluklar name, olar nähili emele gelýärler we nähili ýerine

ýetirilýärler (84-93-nji maddalar); Raýat hukugynyň umumy düzgünlerini şeýlede HHR-da intellektual eýeçiligiň ýeke täk institutyny berkitdiler, aýan etmezlik, hakykat onuň düşüňjesi bolup durýar (94-97-nji maddalar); raýat jogapkärçiligi aýratyn instituty düzýär, ol öz içinde şertnamalaýyn we şertnamasyz diýlip bölünýär (106-133-nji maddalar), raýat hukuklarynyň goraglylygynyň usullaryny berkidýär (134-nji madda); talap hatyny bermegiň (isk) düzgünlerini (135-141-nji maddalar), wekilçilik institutyny (63-70-nji maddalar) berkidýärdi.

Şeýle-de RHUD-a „daşary ýurt alamatlary“ bolan raýat- hukuk we maşgala gatnaşyklaryny kadalaşdyrylýan halkara hususy hukugynyň esasy kadalary girizildi (142-150-nji maddalar).

Şol bir wagtyň özünde raýat-hukuk kadalarynyň wajyp meseleleri RHUD-da görkezilmeýär, (berkidilmeýär). Ol ýerde hukuk şahslaryň bölünişigini geçmegi rugsat berýän, olaryň döredilmeginiň tertibiniň berkidýän kadalar düýbünden ýokdur. Eýeçiligiň görnüşleri bolan- döwlet, kollektiwleýin, hususy eýeçiliginiň, olaryň düzgüniniň we ş.m. (Konstitutsiýa bilen deňeşdireniňde) ösüşinde üýtgeşik bir öňe gidişlik göze ilmeýär.

Raýatlaryň şahsy eýeçiligi hakynda hem ýagdaýyň şeýledigini agzamak zerurdyr. Konstitusiyada bu eýeçilik hiç hili häsýetlendirilmeýär, emma, RHUD-da islendik eýeçilik raýatyň – bitarap – şahsy emlägi diýlip atlandyrylýar (75-nji madda). RHUD-da bilelikde iş alyp barmak üçin raýatlaryň arasynda şertnama baglanyşmagyň reglamentasiýasynyň esaslaryny hem berkitmeýär. Söwdada, arteleýde we önümçilikde individual hojalyklaryň hukuk derejesi doly suratlandyrylmadykdyr.

Günäli bolmadyk halatlardaky meseleler babatynda ýagny, ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak we ş.m. ýaly düzgünler hem ýokdur.

RHUD bilen bilelikde hojalykda we telekeçilikde aýratyn subýektleriň hukuk derejesini şeýle hem eýeçilik gatnaşyklarynyň kesgitli reglementasiýalaryny özünde saklaýan HHR-da hojalyk alyş-çalyş gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan esasy nama.(HHR-da bu Kanundan başgada hojalyk şertnamalarynyň dürli görnüşleriniň köp sanly düzgünleri bar kabul edildi.) “Aýratyn hukuklaryň obýektleri bilen baglanşykly bolan gatnaşyklar tehniki şertnama hakyndaky” (1987-nji ýyl); “Awtorlyk hukugy hakyndaky” (1990-nji ýyl), “Parlamentariler hakyndaky” (1984-nji ýyl) we “Harytlaryň belgisi hakyndaky” (1982-nji ýyl) kanunlara laýyklykda reglamentirlenýär. “Mirasdarlyk gatnaşyklary hakynda” 1985- nji ýylda aýratyn kanun düzgünleşdirilendir. Daşary ýurtlaryň gatnaşmagynda ykdysady gatnaşyklary kadalaşdyrmak hakyndaky Düzgün aýratyn ykdysady zolaklary bolan Guandun prowinsiýasynyň 1980-nji ýylda kabul edilen Düzgünine we HHR-nyň “Daşary ykdysady şertnamalar hakyndaky” kanuna esaslanýandyr. HHR-nyň Raýatlyk kanunçylygy hojalyk işiniň subýektleriniň şu görnüşlerini: döwlet kärhanalaryny, şäherleriň, wolostlaryň, obalaryň kollektiwleýin kärhanalary, hytaýlylar bilen daşary ýurtlylaryň bilelikdäki maýa goýumly kärhanalary öz içine alýar. Hususy kärhanalar (“Hususy kärhanalar hakyndaky” kanuna laýyklykda 1988-nji ýyl) 3-e bölünýärler: özbaşdak, artelnyý kärhanalar we çäklendirilen jogapkärçiligi bolan paýdarlar jemgyýeti hakynda Kanun kabul edildi. 1997-nji ýylda hojalyk arkalaşygy hakyndaky kanun kabul edildi.

(HHR-da raýatlaryň hukuk ulgamyna degişli bolmadyk) Maşgala hukugyna degişli bolan nika hakyndaky Kanun özgertmeler döwründe 1980-nji ýylda kabul edildi. Ol feodal döwrüniň maşgala gatnaşyklarynyň gurluşyny, düzgünlerini özünde berkidýän 1950-nji ýylda Kanuny ýatyryldy. Kanunda giçki nikalary goldamak maksady öňe sürülip, ol ýurtdaky demokratik meseleleriň çözgüdi hökmünde makullanylýar; Kanunyň 2-nji maddasynda ýaş çatynjalaryň önünde „jogapkärçilik edilip goýulýar.“ Nikanyň azatlygy hakyndaky ýörelge tassyklanylýar, iki tarapyň hem ony baglaşmaga razylyk bermegi zerurdyr. 9-njy madda laýyklykda maşgala gatnaşyklarynda är-aýalyň hukuklary deňdir. Eger iki tarap hem nikany bozmak hakynda razylyk beren, hem-de çagalaryny saklamagynyň geljekdäki ýagdaýlaryny kesgitleän bolsalar, diňe şol ýagdaýda nikany bozmak iň sada resmilige eýedir: raýat işlerinden başy çykýan degişli edara ýörite arza bilen ýüz tutmak ýeterlikdir. Degişli edaranyň ygtyýarly işgäri iki tarapyň hem razy bolan şertlerinde we çözgüdi adalatly hasap eden ýagdaýlarynda nikanyň bozulanlygy hakyndaky şahadatnamany gowşurýar. Eger taraplaryň biri razy bolmadyk ýagdaýynda bu iş kazyýetiň garamagyna berilýär. 1991-nji ýyldaky Raýat prosesual kodeksy, 1982-nji ýyldaky meňzeş namany çalyşýar.

HHR-nyň zähmet hukugyny hem „sosial bazar ykdysadyýetiniň“ konsepsiýalaryna laýyk getirmek maksady bilen belli bir derejede kämilleşdirildi. Öňki sosialistik alamatlaryny saklamak bilen bir hatarda, hytaýyň zähmet kanunçylygy bazar ykdysadyýeti ösen döwletleriň köp sanly düzgünlerini özünde jemledi. 1986-njy ýylda zähmet gatnaşyklaryny kadalaşdyrmak maksady

bilen wagtlaýyn 4 sany düzgün: “zähmet şertnamalary hakynda, işe ýerleşmek hakynda, işden öz islegiň boýunça çykarmak hakynda, garrylyk we işsizlik ätiýaçlyklary hakynda” kabul edildi. Bu kanun zähmet gatnaşyklarynda uly seslenme döretmek bilen, döwürlik zähmet çekmek hakyndaky kanunyň çäklerinde hatda işe almak, iş ýeriňi üýtgetmek, işden çykamak ýaly meselelerde döwlet edaralardan rugsat almak ýaly ulgamy bolan köne zähmet hakyndaky kanunyň döwrebap nusgasy bolup çykyş etdi. Täze ulgam işe almak, işden boşatmak we möhleti 1 ýyldan az bolmadyk gyssagly şertnamalar baglaşmagyň iki taraplaýyn jikme-jik jogapkärçiliklerini, zähmet şertlerini, zähmet nyzamyny guramagyň ýollaryny, isleg boýunça işden çykarmagyň tertipleri bu kanunçylykda kesgitlenýär. 1990-njy ýyllarda “Kärdeşler arkalaşyklary hakyndaky”, 1992-nji ýylda “Burawlaýyş desgalarynda zähmet howpsyzlygy hakyndaky” kanunlar Kabul edildi. Başga-da aýry-aýry institutlaryň zähmet hukuklaryna degişli bolan kanunlar, meselem: döwletde iň az bolan zähmet hakyny kesgitlemek hakyndaky (1993-nji ýyl), zähmet jedellerini çözmegiň Düzgünleri hakyndaky (1994-nji ýyl) kanunlar kabul edilýär. HHR-niň 1994-nji ýylda zähmet hakyndaky kanuna birinji tapgyrdaky özgertmeleriň netijelerini özünde jemlemek bilen hemmeler tarapyndan ykrar edilen halkara hukugynyň we BMG-niň standartlaryna laýyk gelyänligi görkezýär. Ol 107 maddadan, 13 bölümden ybaratdyr: umumy düzgünler; zähmetiň höweslenlendirilmegi; zähmet we kollektiwleýin şertnamalar; iş wagty we dynç alyş wagty; howpsyzlyk düzgünleri we önümçilikde arassaçylyk düzgünleriniň berjaý edilmegi zenanlaryň we ýaşlaryň aýratyn zähmet howpsyzlygy; käriň öwredilmegi

(профессиональное обучение); zähmet jedelleri; kanunçylygyň berjaý edilmegine gözegçilik etmek; kanunçylygy bozanyň jogapkärçilige çekilmegi; jemleýji düzgünlerden ybaratdyr. Şeýlelikde 1994- njy ýyldaky kanun täze Zähmet Kanuny bolup durýar.

1979- njy ýyldan başlap HHR-da daşky gurşawy goramak hakynda köp sanly kadalaşdyryjy hukuknamalar güýje girizildi. Şeýlelikde 1979-nji ýylda HHR-nyň “Tokaý kodeksi” we HHR-nyň Daşky gurşawy goramak hakyndaky” Kanuny kabul edilip, ol daşky gurşawy goramak hakyndaky ulgamyň düýbünden täzelenmegiň esaslary bolup hyzmat etdi. 1989-nji ýylda bolsa, ol has täze hemişelik hukuknama bilen çalşyryldy. Wagtlaýyn Tokaý hakyndaky kanun bolsa, 1984-nji ýylda üýtgedilip tassyklanylýar. Mundan başgada “Deňizleriň we ummanlaryň daşky gurşawy” (1982-nji ýyl) we “Suwlaryň hapalanmagynyň önüni almak hakynda” (1985-nji ýyl), “Howa giňişliginiň hapalanmagynyň önüni almak hakyndaky” (1987-nji ýyl), “Suw Kodeki” (1988-nji ýyl), “Ýyrtyjy haýwanlary goramak hakynda” (1988-nji ýyl), “Galmagalyň (шумовое воздействие) daşky gurşawa täsiriniň önüni almak hakyndaky” (1996-nji ýyl) Kanunlar kabul edildi.

Jenayät hukugy we prosesi.

1949-njy ýylda Hytaý Halk respublikasy döredilenden soňra sosialistik ugurly täze jenaýat – hukuk kadalary: 1951- nji ýyldaky rewolýusiýa garşy hereketleri jezalandyrmak hakyndaky Düzgünler, pul ulgamynyň amala aşmagyna garşy hereketleri jezalandyrmak hakyndaky wagtlaýyn Düzgünler, Paraçylygy jezalandyrmak hakyndaky Düzgün we ş.m. berkidildi. JK-

ni döretmegiň taslamasynyň üstünde işlenilip, 1957-nji ýylda ol kanun tarapyndan kabul edilmek üçin hödürlenýär, bu taslama sowetleriň jenaýat kanunçylygynyň esasan hem RSFSR-iň 1926-nji ýyldaky JK- niň täsiri astynda döredilýär, emma muňa garamazdan kabul edilmeýär. Geljekde bolsa, jenaýat işlerinde kanunçykaryjylyk has hem peseldi we täze JK diňe 1979-nji ýylda kabul edilýär. Geljekki ýyllarda bolsa, oňa goşmaçalar we üýtgemeler girizilýär, 1997-nji ýylda bolsa ol täze neşirinde Kabul edilýär.

1979- nji ýylyň Jenaýat Kodeksi Marksizm – Leninizm we hytaý sosializmini özünde berkidýär, kadalaryny aýyk synpy häsiýeti kesgitleýärdi. HHR-nyň JK-da jenaýat düşünjesi tersine düşündirilýär. Ol jemgyýet howpsyzlyk alamatlaryna we jenaýat kanunyna garşylygyna esaslanyp, synpy häsiýete eýedir: “Döwlet özygtyýarlygyna we çäkleriň bitewiligine, diktaturalyk ulgamyna zeper ýetirýän, sosialistik gurluşy, jemgyýetdäki tertibi ýykмага gönükdirilen, raýatlaryň ähliahalk eýeçiligine, mertebesine, demokratik we beýleki hukuklaryna (посигающийся), şeýle-de Kodeksde jezalary görkezilen beýleki jemgyýete howp salýan hereketler bolup durýar. Emma ýetirilen zyýan ujypsyz bolan ýagdaýynda ol jenaýat hasap edilmeýär”. Hereketiň gadagan edilmegi jenaýat hasaplanylmagyna garazmazdan, JK analogiýa institutyna (meňzeşlik, hukuk ýetmezçiliginde tejribelere, beýleki hukuk kadalaryna, bölümlere, maddalara esaslanmak) Umumy we Aýratyn bölekde hem ýol berilýär. Emma analogiýada, esasan kazynyň çykaran çözgüdini Hytaýyň Yokary halk kazyýetiniň tassyklamagy

hökmandyr. (Şol sebäpli hytaýlylar muny dolandyrylýan anolologiýa diýip atlandyrýarlar) .

JK-niň kabul edilen pursatynda subýektleriň köp sanly jenaýat jogapkärçiligine täzeden garalýar. 1989-nji ýylda HWÄG HK - niň karary bilen korrupsiýa (parahorlyk) üçin ilkinji gezek hukuk şahsyň goşmaça jenaýat jogapkärçiligi girizildi. 1995-nji ýylda beýle jogapkärçilik HWÄG HK girizen düzgünine görä Kompaniýalar hakyndaky Kanunyň bozulmagyna sanksiýa yglan edilýär. 1979-nji ýylyň JK-niň jezalarynyň görnüşleri: - gözegçilik, azmöhletleýin tussag astyna almak, gaýragoýulmasyz azatlykdan mahrum etmek, ömürlük azatlykdan mahrum etmek, ölüm jezasý we 3 sany goşmaça jezalar: jerime, syýasy hukuklardan mahrum etmek we emlägi döwlet haýryna geçirmek (daşary ýurtly raýatlaryň içinde we esasan goşmaça jeza hökmünde ýurtdan çykarmak) girizildi. Jezanyň gözegçilik görnüşinde şahsy jeza hökmünde syýasy hukuklaryndan hem mahrum edilýär. Azmöhletleýin tussag etmeklik bolanda esasan ýaşayan ýerinden uzaklaşdyrmazlyk jezasý bolup durýar. Onuň dowamlylygy 15 günden – 6 aýa çenli (eger jezanyň möhleti 1 – ýyl bolsa). Beýle tussaglyk azatlykdan mahrum edilýän aýratyn ýerlerde (zyndanlarda) geçirilýär. Gaýragoýulmasyz azatlykdan mahrum etmeklik JK – da aýratyn jeza hökmünde ýagny, ölüm jezasynyň ýerine hem ulanylýar. Ölüm jezasý 18 ýaşyna ýetmedikleriň we göwreli aýallaryň ýagdaýynda ulanylmaýar. Emma has agyr jenaýatlarda 16 ýaşdan 18 ýaş çenli tussaglykda saklamak bilen, jenaýatçy ölüm jezasyna höküm edilip biliner. JK 1997-nji ýylda täzeden seredilenden soňra, onda 60 madda boýunça ölüm jezasyna höküm edilip

biliner. Dünýäde ölüm jezasyny amala aşyrmak boýunça HHR – sy birinji ýerde durýar. (1998-nji ýylda 1067 adam ölüm jezasyna höküm edilendir.)

Jenayät prosesi – Konstitusiýa laýyklykda döwlet howpsuzlyk edaralarynyň sanksiýalary ýa-da halk prokuraturasynyň karary ýa-da halk kazyýetiniň karary bolmazdan hiç bir raýat tussag edilip bilinmez (37-nji madda); kanunda görkezilen aýratyn ýagdaýlardan başga ýagdaýlarda ähli halk kazyýetlerde işlere garamaklyk açykdyr. Aýyplanýan kanun tarapyndan goranmak hukugyna eýedir (124-nji madda). Şeýle hem Konstitusiýada we kanunçylykda kazyýetleriň garaşsyzlygy, işlere garalanda raýatlaryň deň hukuklylygy, kazyýet prosesiniň dowamynda dürli milletlere degişli raýatlaryň öz ene dilini ulanmaga bolan hukugy berkidilendir.

Halk kazyýetleri, halk prokuraturalary we döwlet howpsuzlyk edaralary jenaýat işine garanlarynda öz wezipelerini amala aşyrmakda, aýry – aýry jogapkärçilik çekýärler, işiň ylalaşykly dolandyrylmagyny, kanunyň takyk we netijeli durmuşa geçirilmegini üpjün edýärler (Konstitusiýanyň 135 – nji maddasy). 1997 – nji ýylda güýje giren JK – nyň täze neşirine (redaksiýasyna) görä ölüm jezasyna höküm etmegiň käbir meseleleri boýunça aklawjynyň aýyplanýanyň ýanyna göýberilmeginiň wagtynyň has irki we giň proseduralarynyň girizip, goýberilmeginiň sada prosedurasy ýatyrylýar. Öňki JK–na görä aýyplanýanlar diňe kazyýet seljerişine 7 gün galanda öz aklawjylary bilen maslahatlaşyp bilipdirler. Häzirki wagtda günälenmezden öň hukuk kömegi almaga hukugy bardyr. 1979-nji ýyldan başlap, kanunçylyga girizilen köp

sanly pozitiw (oňyn) üýtgeşmelere tejribede jenaýat prosesi öňküsi ýaly esasan hem, syýasy meseleler boýunça aýyplaýjy häsiýete eýedir. Köp sanly prosessual hukuklar diňe kagyz ýüzündedir. 200-müň adamy günälenmezden dolandyryş tussaglyga almaklyk ýa-da ýörite “zähmet bilen terbiýelenýän” lagerlerde saklamaklyk ýaly hereketler dowam edýär. Tussaglary we saklananlary gynamak we olara garşy zalymlyk bilen gatnaşmak öňküsi ýaly giňden ýaýrandyr.

Kazyýet ulgamy – HHR- da kazyýet ulgamynyň hukuk esaslary HHR-nyň 1979-nji ýyldaky “Halk kazyýetlerini guramak hakyndaky” Kanunynda kesgitlenendir. Halk kazyýetleriniň maksady “jenaýatçylyk alamatlary kazyýetiň yzygiderliliginde we proletariatyň diktaturasy ulgamyny goramak maksady bilen raýat jedellerini çözmek” bolup durýar. Kanunçylykda kazyýetleriň garaşsyzlygy berkidilýär.

HHR-de adalatlylyk umumy we ýörite kazyýet edaralary tarapyndan amala aşyrylýar. Umumy kazyýetlere Ýokary halk kazyýeti we ýerli halk kazyýetleri (ýokary, orta we aşaky basgançakdaky halk kazyýetleri) degişlidir. Ýörite kazyýetlere bolsa, harby kazyýetleri (kanuna laýyklykda başga-da ýörite kazyýetler döredilip biliner) degişlidir. HHR-da ýörite dolandyryş işleri boýunça kazyýetler bolman olaryň wezipesini hereket edýän umumy kazyýetlerdäki dolandyryş işleri boýunça palatalar amala aşyrýar. Olar administratsiýa tarapyndan raýatlaryň we hukuk şahslaryň hukuklarynyň bozulmagy boýunça şikaýatlary kabul edýärler. Obalarda beýle şikaýatlara oba ilatynyň komitetleri (ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary)

seredip, olaryň çözgütleri täzeden seredilmäge kazyýetlere berilip biliner. İşlere seretmek adatça kollegial amala aşyrylýar emma çylşyrymly bolmadyk raýat işleri we uly bir ähmiýeti bolmadyk jenaýat işleri bir kazy tarapyndan hem seredilip biliner. Ölüm jezasyna höküm edilenleriň hökümlerini tassyklamak üçin Ýokary halk kazyýetine geçirilýär. Ýokary halk kazyýeti iň ýokary kazyýet edarasy hökmünde ýerli we ýörite halk kazyýetleriniň işlerine gözegçilik edýär. Şeýlede HWÄG we onuň Hemişelik komitetiniň önünde jogapkärdir. Ýerli halk kazyýetleri ýerli döwlet häkimiýet edaralarynyň önünde jogapkärdir.

Kazylar degişli halk geňeşleri tarapyndan iki sany baş ýyllykdan köp bolmadyk möhlete saýlanýarlar ýa-da bellenýärler. Ýokary halk kazyýetiniň başlygy HWÄG tarapyndan onuň agzalary bolsa, Hemişelik komitet tarapyndan saýlanýarlar. Halk oturdaşlary ýerli halk ýa-da kazyýet tarapyndan saýlanýar ýa-da kazyýet tarapyndan bellenilýär. Kazyýet ulgamynyň dolandyryş edarasy Ýustisiýa Ministrligi bolup, ol 1975-nji ýylda ýatyrylyp, 1979ý. täzedan dikeldilýär. Ol aýratyn hem kazyýet işgärlerini taýýarlamak we kazyýetleri maliýeleşdirmek bilen meşgurlanýandyr. HHR-nyň kanunlarynyň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek wezipesi halk prokuraturanyň edaralaryna degişli bolan Ýokary, ýerli halk prokuraturalary, harby we beýleki ýöriteleşdirilen prokuraturalaryna ýüklenýändir. Mundan başga-da prowinsiýalaryň we uýezdleriň prokuraturalary dag magdanlary gazylyp alýan raýonlarda, şeýle hem ýerlerde we tokaý raýonlarynda öz bölümlerini döredip bilýärler. Muňa Ýygnaýyň Hemişelik komitetiniň rugsady gerekdir. Prokuratura berk merkezleşdirilen we iýerarhiki

başlangyçlarda gurulandyr; guralyşy boýunça ol kazyýetlerden aýratyndyr. Baş prokuror – HWÄG tarapyndan, Ýokary prokuraturanyň agzalary – HWÄG Hemişelik komiteti tarapyndan, ýerli prokuraturalar- baş we ýokary prokuraturalar tarapyndan belleniýändir. Konstitusiýa laýyklykda, prokurorlaryň ygtyýarlyklarynyň möhleti HWÄG –nyň ygtyýarlyk möhletine gabat gelýär; ol bu wezipäni iki möhletden artyk eýeläp bilmeýär. Ýokary halk prokuraturasy HWÄG-niň we onuň Hemişelik komitetiniň önünde jogapkärdir. Ýerli halk prokuraturalary ýerli döwlet häkimiýet edaralarynyň önünde jogapkärdir. Umumy gözegçilik wezipesinden başga-da prokurorlar kazyýetde günäkärlemeleri goldaýarlar, eger döwlet bähbidini arayan bolsa käbir raýat işlerine seretmäge gatnaşýarlar, agyr jezany talap edýän has çylşyrymly jenaýat işlerini derňeýärler. Ýörite dolandyryş raýony bolan Sýanganda (öňki Gonkong) özbaşdak, umumyhytaý kazyýet ulgamyndan aýry bolan kazyýet ulgamy bardyr.

Konstitusiýa üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hakynda- Konstitusiýa HWÄG-niň Hemişelik komitetiniň ýa-da HWÄG-niň deputatlarynyň 1/5 böleginiň teklibi boýunça üýtgeşmeler girizip biliner. Üýtgetmeler we goşmaçalar HWÄG-niň düzüminiň azyndan 2/3 bölegi tarapyndan kabul edilmelidir. Konstitusiýada “berkidilen” ýagny üýtgedilmegi we goşmaça girizilmegi gadagan edilen madda ýokdur.

Şahsyýetiň hukuk derejesi – Hytaýda adam hukuklarynyň sosialistik konsepsiýasy kabul edilip, adaty kanunlary ret etmek bilen şahsyýetiň hukuk derejesini jemgyýetiň we döwletiň tebigaty bilen baglanşdyrýarlar.

Hytaýyň raýatlary beýleki ýurtlaryň raýatlary ýaly iň bir giň hukuklardan peýdalanyrlar. Ene-atalarynyň haýsy hem bolsa biri hytaýyň raýaty bolup, Hytaýyň ýa-da başga bir ýurduň terretoriýasynda doglan bolsa, Hytaýyň raýaty hasap edilýär. Eger-de daşary ýurtly raýatlar ýa-da raýatlygy bolmadyk şahsyýetleriň Hytaýda golaý garyndaşlary bar bolsa ýa-da olaryň raýatlygy edinmeginiň başga bir sebäpleri bar bolan ýagdaýynda hytaýyň raýatlygyna kabul edilip bilnerler. Hytaýda iki raýatlyk ykrar edilmeýär. Dünýäniň köp ýurtlaryndaky ýaly Hytaýyň Konstitusiýasy hem adamyň esasy azatlyklaryny we hukuklaryny özünde jemleýär. Emma şahsyýetiň hukuk derejesini kadalaşdyrmagyň Hytaý aýratynlyklary bardyr:

1) raýatlara hukuklar we azatlyklar sosializmiň maksatlaryna laýyklykda berilýär. Konstitusiýada “Adamlara medeniýetde berilýän hukuklar sosialistik ruhy medenýeti ösdürmäge hyzmat edip, dialektiki we taryhy materializmiň esasynda, kommunizm ruhunda adamlary terbiýelemelidir” diýlip bellenilýär. Dissidentler bu başga ideologiýaly adamlar bolup, olar sosializmiň “duşmanlary” hasap edilýär we kazyýet edilmäge degişlidir. 1996-njy ýylda olardan biri 11 ýyllyk azatlykdan mahrum edildi .

2) Şeýle-de döwlet şäherleriň we obalaryň ýaşaýjylary üçin dürli düzgünleri işläp düzýär, adamlarda kollektiwizm, patriotizm, internationalizm ýaly häsiýetleri terbiýeleýäler, buržuaziýa, feodalizm we başgada “ zyýanly ideologiýalara” garşy göreşýär.

3) Konstitusiýada raýatlaryň we zähmetkeşleriň hukuklaryny tapawutlandyrylýandyr. Meselem: işlemäge bolan hukuk ähli raýatlarda bolup, emma dynç almaga,

bilim almaga, pensiýa üpjünçiligine- diňe zähmetkeşleriň hukuklaryň bardyr.

4) Konstitusiýada esasy daşary ýurtlarda ýaşayan hytaýlylaryň we olaryň maşgalalarynyň goraglylygyna we bähbitlerine üns berilýär. Olar 30 mln. golaýdyr. Şeýle-de olar umuman alanymyzda 400 mlrd. Amerikan dollaryna barabar bolan kapitaly dolandyryrlar.

Demokratiýa institutlarynyň hukuk ulgamy. Saýlawlar – Hytaýda 3 sany Konstitusiýa Institut bar: saýlaw, deputaty wezipesinden boşatmak we sala salşyk. Saýlawlar-Konstitusiýa laýyklykda ählumumydyr, emma tejribede syýasy alamatlara görä çäklendirilmeler bardyr. Aktiv saýlaw hukugy 18 ýaşdan başlaýar. Kanun tarapyndan saýlaw hukugyndan mahrum bolan adamlaryň saýlamaga hukugy ýokdur. HWÄG-niň, onuň Hemişelik komitetiniň deputatlaryny, Hytaý Halk azat ediji goşuny we ýerli halk wekilleriniň maslahatynyň saýlawlary hakyndaky kanunlara laýyklykda ruhy taýdan näsag, sýasy hukuklardan mahrum edilenleriň we rewolýusiýa garşy herekete gatnaşanlaryň, kazyýet jogapkärçiligine çekilenleriň, ömürlük azatlykdan mahrum edilenleriň saýlawga gatnaşmaga hukugy ýokdur. Saýlaýanlaryň sanawynda öz adyny tapmadyklar saýlaw toparyna şikáýat edip bilerler we saýlaw topar 3 günüň dowamynda çözügüt kabul etmeli we diňe şondan soň saýlawçy kazyýete ýüz tutup biler. Gönimel kazyýete ýüz tutmak kanunda göz öňüne tutulmaýar.

Her saýlawçynyň bir sesi bolmagyna garamazdan Hytaýda saýlaw hukugy deň däl. Şäher ilatyna oba garanynda artykmaç hukuklar berilip, bu zähmetkeşleriň gatlagyna ýolbaşçylyk bermek prinsipi bilen düşündirilýär.

HWÄG-niň bir deputatyny saýlamakda şäher ilatynyň oba ilatyna bolan gatnaşygy $1/8$, ýagny HWÄG-niň deputatlygyna oba ilatyndan saýlananda degişli birlik 8 gezek köp bolmalydyr. Prowinsiýalardan, awtonom raýonlardan we merkeze bagly şäherlerden halk wekilleri saýlanan halatynda gatnaşyk $1/5$, awtonom okruglardan, uýezdlerden halk wekilleri saýlanan halatynda bolsa, bu gatnaşyk – $1/4$ bolup durýar. Saýlawlar deň dälendir. Şol sebäpli milli azlyklar we harby wekiller artykmaçlyklardan peýdalanýarlar. HWÄG tarapyndan dolandyryş-çäk birliklerden deputatlaryň sany kesgitlenýär. Her milletiň sanyna garamazdan halk wekilleriniň ýerli maslahatynda azyndan bir deputat wekilçilik etmelidir. Eger milli azlyklaryň sany bir çäk birlikde ilatyň umumy sanyndan 15 % geçýän bolsa, onda wekilleriniň sany umumy düzgüne degişlilikde belgilenýär emma olaryň sany 15%-den az bolan halatynda olary wekilçilik etjek deputatlaryň sany iki esse artdyrylyp biliner.

Hytaýda Halk azat ediji goşun esasy wekilçilige eýe bolup, saýlamak we saýlanmak hukugyna diňe bir harby gullukçylar eýe bolman eýsem, olaryň maşgalalarynyň agzalary, ýaragly güýçleriniň ştat daşary işgärleri hem eýedir. Ol 3 tapgyrda amala aşyrylýar. Hytaýda saýlawlar göni we gyýtaklaýyn (köp basgançakly) saýlawlardyr. Göni saýlawlar esasan aşaky gatlakda bolup, olar göni posýoloklaryň, wolostlaryň, uýezdleriň halk maslahatlarynyň wekillerini saýlaýarlar. Olar bolsa öz gezeginde basgançaklaýyn saýlawlar esasynda: aşaky deputatlar ýokarky deputatlary saýlaýarlar. Hytaýda saýlawlar gizlidir. Emma käbir ýerlerde açyk ses bermek arkaly hem saýlawlar geçirilýändir. Saýlawçylaryň

ýarysyndan köpüsi gatnaşan ýagdaýynda saýlawlar geçirildi hasap edilýär. Saýlawlara HWÄG- niň Hemişelik komiteti gözegçilik edýär.

Deputaty wezipesinden boşatmak – Hytaýda her bir wekilçilikli edaranyň deputaty imperatiw mandata eýedir. Eger ol kanunlary, tertip- düzgüni bozan ýagdaýynda, deputatlyk wezipesini öz şahsy bähbidi üçin ulanan ýagdaýynda ony saýlan wekiller edarasy tarapyndan wezipesinden boşadylyp biliner. Eger deputat göni saýlawlar esasynda saýlanan bolsa ony wezipesinden boşatmak üçin şol ýerde aýratyn saýlawlar geçirilýär.

Sala – salşyk – Hytaýda sala salşyk geçirilendigi hakynda hiç-hili maglumat ýokdur.

Hindistanyň Konstitusiýa hukugynyň esaslary

§1. Hindistanyň Konstitusiýasy we onuň häsiýetli aýratynlyklary.

Hindistan 1947-nji ýylda Britan koloniýasyndan öz garaşsyzlygyny alýar. Hindistanyň Konstitusiýasy Uçreditel ýygnak tarapyndan 1949-njy ýylda kabul edilýär, 1950-nji ýylda hukuk güýjüne girýär. Hindistanyň Konstitusiýasy dünýäde iň uly göwrümlü konstitusiýadyr. (395 sany maddasy, 12 sany goşmaçasy, 5 sany düzedişi bar). Hindistanyň şatlarynda konstitusiýalary ýok. Hindistanyň konstitusiýasyna laýyklykda Hindistan demokratik, federatiw we parlament respublikasy döwletidir. Onuň konstitusiýasy ýumşak tipli, ýazylan

görnüşdedir. Onda adam hukuklaryny kepillendirýän birnäçe demokratik ýörelgeler öz beýanyny tapýar. Hindistanda konstitusiýa gözegçiligini Hindistanyň Ýokary kazyýeti amala aşyrýar. Ol edara konstitusiýa düşündirişleri berýär, beýleki kanunlaryň konstitusiýa laýyklygyny kesgitleýär we ş.m. Hindistanda umumy federal partiýalar, aýratyn şatlaryň partiýalary hereket edýär. Umumyhindi partiýalarynyň sany ondan köp däl, beýlekileri şatlaryň derejesinde hereket edýärler. Mysal üçin: Hindistanyň Milli Kongressi partiýasy, Bharatiýa Džanata partiýasy, Džanata Dal Partiýasy we başgalar. Hindistanda syýasy partiýalar hakynda hiç-hili kanun ýok, olaryň işleriniň ugry kanunçylyk bilen düzgünleşdirilmeýär. Aktiv saýlaw hukugy 18 ýaşdan, passiw saýlaw hukugy 25 ýaşdan ýüze çykýar.

§2. Döwlet häkimiýetiniň ýokary edaralary.

Hindistanyň konstitusiýasyna laýyklykda döwlet häkimiýeti 3 şahadan ybarat bolup durýar: kanunçykaryjy, ýerine ýetiriji, kazyýet häkimiýeti.

Hindistanyň parlamenti üç birligi özünde saklaýan edara hasap edilýär. Beýle diýildigi Hindistanyň parlamenti Hindistanyň Prezidentinden, Halk palatasyndan we Şatlaryň geňeşinden ybaratdygyny görkezýär.

Halk palatasy (aşaky palata) 552 sany agzadan ybarat bolup, ol 5 ýyl möhlet bilen saýlanylýar. Oňa spiker ýolbaşçylyk edýär. Palatada partiýanyň toparlary döredilýär. Deputatlar immunitet hukugyndan peýdalanmaýarlar.

Ştatlaryň geňeşi (ýokarky palata) 262 sany agzadan ybarat bolup, ol 6 ýyl möhlet bilen saýlanylýp, onuň 1/3 bölegi her 2 ýyldan täzedan saýlanylmaga degişli bolup durýar, oňa rotasiýa ýörelgesi diýilýär. Bu palata wise-prezident ýolbaşçylyk edýär. Halk palatasy möhletinden öň ýatyrylyp bilinýär, ýöne ýokarky palata oňa degişli däldir. Parlamentiň esasy wezipesi adaty dünýä döwletlerine mahsus bolşy ýaly kanunçykaryjylyk bolup durýar. Halk palatasy hökümeti düzýär we onuň işine gözegçilik edýär.

Ýerine ýetiriji häkimiýet. Konstitusiýa laýyklykda Prezident döwlet baştutany hökmünde ýerine ýetiriji häkimiýetde örän giň ygtyýarlyklardan peýdalanýar, ýöne hakykat ýüzünde Prezident hökümetiň maslahatlaryna eýermek bilen, ýerine ýetiriji häkimiýeti premýer-ministr amala aşyrýar. Hindistanyň Prezidenti saýlawçylaryň aýratyn topary tarapyndan 5 ýyl möhletleýin saýlanylýar. Onuň düzümine parlamentiň 2 palatasyndan saýlanyp alnan agzalar we ştatlaryň legistaturalarynyň (ştatlaryň kanunçykaryjy edarasynyň atlandyrylyşy) saýlanyp alnan agzalary girýärler.

Hindistanyň Prezidenti wezipesine Halk palatasyna bildirilýän talaplara, şertlere laýyk gelýän 35 ýaşy dolan Hindistanyň islendik raýaty bolup biler. Şol bir adam birnäçe gezek yzly-yzyna prezident bolup saýlanyp bilner. Prezident döwlet baştutany, iň ýokary wezipeli adam bolup durýar. Ol döwletiň içinde hem-de halkara gatnaşyklarynda döwlete wekilçilik edýär. Prezident parlamentiň sessiýalaryny çagyryar, parlamenti möhletinden öň ýatyrýp bilýär, täze saýlawlaryň gününü belleýär, premýer ministri wezipesine belleýär, onuň görkezmesi boýunça beýleki ministrleri belleýär. Mundan başga-da Prezidentiň

kanunçykaryjylyk hukugy hem bar. Ýöne Prezident öň hem belläp geçişimiz ýaly bu giň ygtyýarlyklaryň hemmesini diňe hökümetiň görkezmesi boýunça amala aşyryp bilýär. Prezident hökümetiň düzümine girmeyär, onuň ýygnaclaryna gatnaşmaýar. Ýöne soňky 10 ýylyň içinde Prezidentiň orny ösüp başlady. Prezident impiçment görnüşinde jogapkärçilik çekýär. Hindistanyň wise-prezidenti hem parlamentiň 2 palatasynyň bilelikdäki ýygnaagynda 5 ýyl möhlet bilen saýlanylýar. Hindistanyň hökümeti - Ministrler Soweti diýlip atlandyrylýar. Prezident premýer ministr edip Halk palatasynda köp ýer alan partiýanyň liderini belleýär. Eger-de Halk palatasy hökümete ynam bildirmese ol otstawka gitmäge borçly bolýar ýa-da olar prezidente halk palatasyny ýatyryp, täze saýlawlary bellemek hakyndaky haýyşnama bilen ýüz tutýarlar. Ýöne Hindistanda tejribede şunuň ýaly ýagdaýa duş gelinmedi.

Kazyýet häkimiýeti. Hindistanda federasiýada we şatlarda ýeke-täk merkezleşdirilen kazyýet ulgamy hereket edýär. Kazyýet ulgamynyň birligi, ýeke-täkligi hukugyň birmeňzeş ulanylmagyna, ýurduň bitewiligini berkitmeklige bagyşlanandyr. Iň aşaky kazyýet instansiýasy *pançayatlaryň kazyýeti* hasaplanylýar. Soňra *munsifleriň kazyýeti* (munsif- kazy-indus), soňra goşmaça kazyýetler, okrug kazyýetleri, şäher kazyýetleri gelýär. Şatlaryň Ýokary instansiýadaky kazyýetine - şatlaryň ýokary kazyýeti hasaplanylýar. (kazy bolmak üçn 62 ýaş talap edilýär.). Gutarnykly çözgüt bolsa Hindistanyň Ýokary kazyýetine degişlidir.

Ýaponiýanyň Konstitusiýa hukugynyň esaslary

§1. Ýaponiýanyň Konstitusiýasy.

Ýaponiýanyň gury ýer territoriýasy 372.2 müň km² meýdany eýeleýär. Bu territoriýada 132 mln adam ýaşaýar, ilatyň gürlügi boýunça diňe Gollandiýadan soň 2-nji orunda durýar. Ýaponiýa: Hokkaýdo, Honsýu, Kýusýu, Sikoku ýaly adalardan durýar. Olaryň kenaryny Ýuwaş Okean, Ýapon, Ohot G.D Hytaý deňzi ýuwýar. Döwlet dili-ýapon dili bolup durýar. Agdyklyk edýän dinler- buddizim we sintoizm Paýtagty-Tokiýo. Döwlet gurluşy – Konstitution monarhiýa, ýokary kanun çykaryjy edara – 2 palataly Parlament. Ýaponiýa 47 prefekturadan we guberniýadan ybarat. Pul birligi ien.

Ýaponiýanyň konstitusiýasy. Ýaponiýanyň ilkinji Konstitusiýasy 1889-njy ýylda kabul edilen Konstitusiýadyr. 1945-nji ýylda militaristik Ýaponiýa dargadylandan soň, ýurdy demokratizasiýalaşdyrmak meselesi ýüze çykýar. Köpler monarhiýanyň dargadylmagyny golladylar. ABŞ-nyň Ýaponiýa 2 sany atom bombasyny oklanyndan soň, Ýapon hökümeti kapitulyasiýa edildi. Çet gündogar kommissiýasy ýapon hukukçylaryna täze konstitusiýanyň proýektini işläp düzmekligi tabşyrýar. Olar köp wagtlaп zähmet çekdiler hem-de şol wagtky hereket edýän Konstitusiýadan hiç bir zady bilen tapawutlanmaýan proýekti bolan Konstitusiýany işläp düzdiler. Şondan soňra proýekti täzedan gatyşyk

kommisiýa (amerikan we ýapon hukukçylary) işläp başlaýar. Olar özleriniň öňünde Konstitusiýada Potsdam ylalaşygyny ornaşdyrmaklygy maksat edindiler:

Komissiýa, manarhyň häkimligini çäklendirmekligi;

Ýaponiýany bütinleýin demiltarizasiýa etmekligi;

Ähli faşistik partiýalary we toparlanyşyklary dargatmaklyk ;

Ykdysadyýetde demopolizasiýa geçirmekligi; ýagny ýaponiýanyň ýeke-täk monopoliýasyny dargytmaklyk. Bu meselede ABŞ-nyň wekilleri berk durdular, sebäbi, Ýaponiýanyň mysalynda ykdysady bäsdeşligi aýyrmaklygy maksat edindiler. Amerikan hukukçylary öz Konstitusiýalaryndan birnäçe ýörelgelerini berkitdiler, şeýle-de dartgynly bäsleşikden soň ýerli öz-özünü dolandyryş institutyny berkidiler. Hemde ýokary kazyýete konstitusion gözegçilik funksiýasyna berdiler . Şu hem amerikan hukukçylarynyň ýapon konstitusiýasyna gös-göni goşandy bolup durýar . Amerikan hukukçylarynyň gatnaşmagynda ýapon konstitusiýasy 1947-nji ýylda işlenip düzülýär hem-de şol ýylda güýje girýär.

Täze Konstitusiýa (1947ý.) häsiýetnama:

1. Bu Konstitusiýa ähli uruşdan soňky kabul edilenleriň içinde iň ilkinji demokratik ýörelgeleri bilen tapawutlanýar;

2. Konstitusiýa ilkinji gezek durmuş – ykdysady hukuklary, onuň bilen birlikde şahsy we syýasy hukuklary berkleşdirdi;

3. Parahatçylykly ýagdaýlar ýüze çykdy, şol sanda belli 9-njy madda hem girizildi: “Ýaponýa hemişelik uruşdan boýun gaçyrýar , ýagny özygtyýarly halkyň hukugy hökmünde. Şeýle hem halkara jedelleri diňe

parahatçylykly ýol bilen çözer.” Bu madda iňňän möhüm hukuk yzygiderligini ýüze çykýar. Ýagny şu madda laýyklykda , Ýaponiýa goranyş maksatlary üçin umumy milli girdeýjiniň 1%-den artyk sarp edip bilmeýär. Häzirki wagtda bolsa Ýaponiýa diňe 0,3% sarp edýär. Şeýle hem Ýaponiýa regulýar harby güýçleri saklamaga hukugy ýok, ýöne diňe öz-özünü goraýyş goşunlarynyň 240 müňüni saklamaga hukugy bardyr . Şu 240 müň goşun diňe ofiserlerden durýar, egerde goşun kadrlaşdyrylan bolsa, onda ony 1 aýyň dowamynda 1mln-a çenli ýetirip bolýar . Şonuň ýaly goşuny taýynlamaklyk köp wagty talap etmeýär .

4. Goşun hemişe durnukly eger general gitse, başga biri onuň ornuny eýeleýär . 9-njy madda laýyklykda, Ýaponiýa öz-özünü goraýyş goşunlary serhetden daşary ugratmaga hukugy ýokdur, ýagny ol goşun hatda, BMG tarapyndan we howpsuzlyk soweti tarapyndan geçirilýän parahatçylykly hereketleri hem gatnaşyp bilmeýär. Monarhyň häkimliginiň birden çäklendirilmegi. Özünüň häkimligi boýunça, bu monarh dünýäniň beýleki ähli monarhlarynyň içinde iň bir “gowşagy” hasaplanylýar. Onuň häkimligini hatda, Daniýanyň, Gollandiýanyň we Beýik Britaniýanyň karollygynyň häkimligi bilen hem deňeşdirip bolmaýar .

5.Ýapon konstitusiýasy diýseň giňişleýin kazyýet ulgamyny göz önünde tutýar. Amerikan hukukçylary üçin ýapon hukukçylarynyň özleriniň kazyýet ulgamy baradaky pikirlerini orta atmaklary garaşylmadyk ýagdaý boldy. Bu Konstitusiýa özünüň häsiýeti boýunça gaty konstitusiýasy bolup durýar, şonuň üçin hem oňa ýekeje-de üýtgeşme girizilmedi. Üýtgetme girizmek üçin 2 palatanyň ähli

deputatlarynyň 2/3 böleginiň ses bermegi hökmanydyr. Şondan soňra, üýtgeşme ähli halk sala salşygyna berilýär, ýa-da üýtgetmä ses berýänleriň köpüsiniň (2/3) sesini täze saýlanan parlament tassyk etmeli. Bu pähimli adat bolup durýar, sebäbi şu düzgün boýunça häzirki hereket edýän parlamentiň agzalary özüne bähbitli bolan üýtgeşmeleri girizmeleri ýaly. Konstitusiýa boýunça hakyky häkimýet – Parlamente, Ministrler kabinetine we Kazyýete degişli.

Imperator Konstitusiýa Ýapon döp-dessurlaryna hormat goýmaklyk bilen Imperatory 1-nji ýerde: 8-nji madda oňa bagyşlanandyr, ýöne eýýäm 1-nji maddasynda “Imperator milletiň birliginiň nyşany bolup durýar, onuň statusy halk tarapyndan kesgitlenilýär. Halka hem özygtyýarlylyk degişli bolup durýar”. Şeýle ýol bilen, eýýäm 1-nji madda Imperatoryň ýapon halkyny birleşdirýän diňe nusagawy döwlet baştutanydygy bellenilýär. Tagty nesilden-nesle geçirmekligiň salıçeski ulgamy hereket edýär. (Mirasdüşer diňe erkekler bolup bilýär). Bu ulgam aýallaryň tagta mirasdüşerlik etmekligini doly ýatyrýar. Eger-de maşgala-da birnäçe maşgala (agzalar) bar bolsa, onda mirasdüşer bolup diňe iň uly ýaşlysy bolup bilýar. Mirasdüşeriň öz wezipesine girişen ýylyndan başlap “täze eýýäm” yglan edilýär we şol ýyldan hem täze ýyl hasaplanylşy başlanýar. Mysal üçin Imperator Hiro Hito 1926-njy ýylda tagta geçýär we täze eýýäm – Sela eýýamy “Nurly, güneşli dünýä” yglan edilýär. Şondan soňra, ýagny 1926-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan başlap, dogulan çagalaryň doguluş şahadatmasyna – Sela eýýamynyň 1-nji ýylynyň ýanwar aýynyň 1-inde doguldy diýlip ýazylýar. Bu bolsa, häzirki wagta çenli Imperatoryň Hudaýlaşdyrylýandygyny,

Mukaddeslik derejesinde görülyändigine güwä geçýär. Eger-de mirasdüşer bolmasa, we ol ýüze çykmasa, onda täze monarhy aýlamaklyk Parlamentiň düşýär: ol islendik erkek adamy saýlap, düýbünden täze dinastiýanyň başlangyjy goýýar. Häzirki wagta hem Imperator bolmaklyk hukugynyň aýallara degişli bolmalydygy barada Konstitusiýa üýtgetmeler girizilmeli! diýen sorag dogrusynda ýapon jemgyýetiniň arasyna diskusiýa bolup geçýär. Ýaponiýanyň Imperatory syýasat bilen meşgullanmaýar, ol formal häkimlige eýedir. Ýaponiýada Premýer-minstri parlament saýlaýar we şonuň ýaly premýer ýöne imperatoryň ýanyna görme-görşe barýar we mylaýymlyk bilen: “Men premýer hökmünde saýlandym we hökümeti düzmäge girişýärim” diýip, aýtýar. Imperator bolsa, şeýle jogap berýär: “Üstünlik arzuw edýärim!” Imperator diňe, kabinetiň hödürlemegi boýunça ýokary kazyýetiň başlygyny belleýär. Şeýle hem premýer-minstr tarapyndan düzülen hökümet formal taýdan tassyklaýar, ýöne şol hökümetiň düzümine üýtgeşme girizmäge hukugy ýok. Diňe kabinetiň hödürlemegi boýunça adatdan daşary we doly ygtyýarly ilçileri belleýär. Diňe kabinetiň maslahat bermegi boýunça ynanç hatlaryny kabul edýär. Imperator içeri işlere degişli möhüm meseleler boýunça özüniň, pikirine-aýtmaga hukugy bardyr.

Imperator kanunlaryň taslamasyna diňe ministriň berkitmeginden soň gol çekip bilýär. Ilkinji goly ministr goýýar, ýagny ol bu kanuny ýerine ýetirmeli bolup durýar, soňra bolsa oňa premýer-minstr gol çekýär, hasap boýunça 3-nji bolup bolsa, imperator gol çekýär. Impretor köşgüniň ähli işleri imperator köşgüniň maslahaty tarapyndan dolandyrylýar. Onuň düzümine monarhyň ýakyn

garyndaşlary, şeýle-de premýer-minstr girýär. Olar imperatoryň ähli işlerini dolandyrmaklygy amala aşyrýar. Monarh *Simwol* (döwletiň nyşany hökmünde) hökmünde, öz hereketlerine jogapkärçilik çekmeýär.

§2. Döwlet häkimiýetiniň ýokary edaralary.

Parlament we onuň palatalarynyň saýlaw ulgamy. Ýaponiýanyň parlameti dünýäde iň bir ýokary derejedäki we kämil parlament hasap edilýär. 2000-nji ýylda kanun Kabul edilýär, ýagny ilatyň sanyna seretmezden palatanyň wekilleriniň düzümi deputatdan artyk bolmaly däl. Parlamentiň aşaky palatasyna 300 deputat, şonuň köp bölegi 1 mandatly okrug tarapyndan mažoritar ulgamyna laýyklykda saýlanylýar. Şol 300 deputatyň 180-si bolsa, proporsional ulgamyna laýyklykda 300 deputatyň 180-si bolsa, proporsional ulgamyna laýyklykda 11 sany iri regional okrug tarapyndan saýlanýar. Passiw saýlaw hukugyna ýaponiýanyň islendik raýaty eýe bolup bilýär. Saýlawçy 2 sese eýe bolup bilmeýär. Palatanyň wekilleriniň hereket möçberi 4 ýyldyr. Bir mandatly okrug boýunça kandidaty bir saýlawçy ýüze çykaryp biler. Praporsional ulgam boýunça kandidatlary islendik partiýa ýüze çykaryp biler, ýöne ol parlamentiň iki palatasyndan hem 5 agza eýe bolmaly ýa-da geçen saýlawlarda parlamente azyndan 2%-e eýe bolan bolmaly, ýöne registrasiýa üçin hökmany suratda, deputatlar bolan bolmaly, ýöne registrasiýa üçin hökmany suratda, deputatlaryň sanyna garamazdan, okrug boýunça saýlanan, azyndan 20% kandidatlary ýüze çykarmaly. Ses berişlige taýýarlygy ýörite wezipeli adam – *superintendant* alyp

barýar. Saýlawlara gözegçiligi bolsa, içeri işler ministrigi alyp barýar. Saýlawlar boýunça komissiýanyň agzalaryna saýlawlara gatnaşmaklyk gadagan edilýär, başgada birnäçe döwletde wezipeli ýerlerde gulluk edýänlere hem-de degişli bolup durýan, şeýle-de ýokarky palata hem hereket edýär. Ol 252 adamdan ybarat bolup, oňa maslahatçylaryň palatasy (sowetnik palatasy) diýilýär. Ol 6 ýyl möhlet bilen saýlanýar, ýöne her 3 ýyldan ýarysy täzelenip durýar. Kandidatlar 30 ýaşdan kiçi bolmaly däl. Ýaponiýada maslahatçylaryň palatasyna 2 mln ienden, wekillerini palatasyna bolsa, 3mln ienden ybarat bolan girew ulgamy ulanylýar. Eger-de, dalaşgär sesleriň ýeterlik möçberini gazanyp bilmese, onda ol pullar döwlet gaznasyna geçirilýär. Bu instituta erbet niýetli adamlary saýlawlardan gyrada goýýar. Saýlawlaryň geçişi düýpli derejede medeniýetli bolup durýar: Hiç kim öz bäsdeşine garşylyk bildirmäge, biri-birlerine käýemeklige ýa-da başga ýollar bilen dawa etmäge haky ýokdur. Başgalaryň reýtingini peseltmezden, öz reýtingini ýokarlandyrmak gerek. Telewideniýede her bir dalaşgäri bary-ýogy 3 minut mugt berilýär, goşmaça wagty satyn almaga bolsa hiç kimiň haky ýokdur.

Parlamentiň guralyş düzümi. Belli bir edaralary kesgitlenilýär, hem-de olar wekiller palatasynyň oturdaşyny, onuň orunbasarlaryny, Baş sekretary (ol deputat bolup çykyş etmeýär), Spikeri (çykyş edýän adamlar) saýlaýarlar. Maslahatçylaryň palatasynda hem edil şonuň ýaly edaralar kesgitlenilýär. Edaralaryň ikinji topary partiýanyň anyk ýörelgesi esasynda kesgitlenilýär (köplük, azlyk, orta partiýa) her bir palatadan 12-den 18-e çenli hemişelik komitetler döredilýär.

Ýapon parlamentiniň ýokary derejeliliginiň sebäpleri:

Her bir deputat saýlananda soňra hökman öz ýuridiki bilimini ýokarlandyrmaga borçlydyr;

Ýapon parlamentiniň kitaphanasynda hünärine baglylykda we 200 müňe golaý dissertasiýalar ondan başaga-da ýokary derejedäki kompýuter üpjünçiliginiň kömegi bilen deputatlar özlere gyzyklandyran islendik maglumaty çaltlyk bilen tapyp bilýärler. Kitaphanada birnäçe müňe golaý adam zähmet çekmeklik bilen deputatlarynyň çykyşy üçin taslamalary taýýarlaýarlar. (Indiwiidual sözleri, sözüň diksiýasyny, aýlanyşyny hasaba almaklyk bilen);

Her bir deputatyň 2 komekçisi bolýar, Olar hem Ýokary derejede hünärmen bolmaly.

Parlamentiň ygtyýarlyklary:

Kanunçykaryjylyk işi;

Býujeti tassyklamaklyk;

Premýer-Minstri saýlamaklyk;

Gözegçilik ygtyýarlyklarynyň ýerine ýetirilişi;

Kanun çykarjylyk işiniň amerikanlaryňka bolan meňzeşligi (Kanun çykarjylyk işi amerikanlaryňka bolan meňzeşligi diýseň ýatladýar).

Kanuny kabul etmekde obýektiw zerurlygyň ýüze çykarylmagy;

Kanunyň taslamasynyň 3 okalyşda ara alnyp maslahatlaşylmagy;

Reglament boýunça ses berilişik; (her bir adam blýutene özüniň wizit kartoçasyny berkitmelidir. Söz bermekligiň 2-nji görnüşi-elektron tehnikanyň kömegi bilen. 3-nji ýerinden turmaklyk bilen amala aşyrylýar.

Ministrler kabineti - döwlet häkimiýetiniň ýokary ýerine ýetiriji edarasy bolup – hökümetiň kabineti çykyş edýär. Ýaponiýada geň galdyryjy kompaktnyý hökümet: premýer, 12sany ministr we 8 döwlet ministrler bar.

Döwlet ministrleri – bu portifelsiz ministrlerdir. Ol ýerde etiket inçeden berjaý edilýär: her bir adam öz wezipe ýagdaýyna baglylykda geýinýär we eşiği boýunçada ýönekeý ministrleri döwlet ministrlerinden tapawutlandyryp bolýar we ş.m. Ýaponýada ministrler öz dolandyryňan sferalary we ugurlary boýunça gabat gelýän hünärmenler däldir. Olar syýasatçylardyr we öz partiýasynyň isleglerini görkezýärler. Her bir ministriň dolandyryş işi boýunça orunbasary bolýar, ol hem hakykatdanam öz gurşawy boýunça hünärmen bolýar.

Premýer-ministr göni parlament tarapyndan saýlanylýar. Hökümetiň goranmak ministri we Içeri İşler Ministri girmeýär. Ýaponiýanyň hökümeti hakynda kanunynda, ol ýerde faşistik we militaristik ýörelgeler bilen ýaraglanan ýa-da şoňa meňzeş taraplar girip bilmez diýlip bellenilýär. Konstitusiýasynyň 9 maddasyna laýyklykda, hökümet hökmany doly derejede raýat hökümeti bolmalydyr.

Ýokary kazyýet. Ýokary kazyýetiň baş hadysy Ministrler kabinetiniň hödürlemegi boýunça imperator tarapynda bellenilýär. Ýokary kazyýetiň 14 kazysy Ministrler kabineti tarapyndan bellenilýär. Kandidatlara bildirilýän talaplar:

Hökmany suratda, milli we halkara hukugyna ökde hünärmen bolmaly;

Kazyýet ýa-da prokuratura edaralarynda azyndan 10 ýyl iş tejribesi bolmaly;

Kazylara ahlak talaplar bildirilenok ;

Ýaponýanyň üýtgeşik bir aýratynlygy bar: her 10 ýyldan ýokary kazyýetiň ähli agzalaryna sala salşyk geçirilýär. Saýlawçylar olaryň ygtyýarlyklaryny tasyklaýar ýa-da geljekde işini dowam etdirmekde garşy çykyş edýärler . sala salşyk her bir agza üçin personal geçirilýär. Ýokary kazyýetiň kazylary halka mälim bolýar, ýöne egerde nämälim bolsa, onda adam özüniň ýönekeý kazyýete bolan gatnaşygy esasynda ses berýär. Bu Ýokary kazyýetiň üstünde gözegçilik etmekligiň iň netijeli usulydyr .

Ýaponýanyň kazyýet ulgamy.

Ýaponiýanyň häzirki zaman kazyýet ulgamy 1947-48-nji ýyllarda geçirilen konstitusion özgertmäniň esasynda emele geldi . Ol ýokary kazyýeti, beýik dolandyryş – çäk deslapky kazyýetleri öz içine alýar .

Ýaponiýanyň kazyýet ulgamynyň esasy, agramly bölegini Ýokary kazyýet düzýär .Ýokary kazyýet - ol, kazyýetiň iň ýokary instansiýasy bolup durmaklyk bilen , özüne berlen has giň ygtyýarlyklardan peýdalanýar , şeýle-de aşakda durýan kazyýetleriň ählisine Konstitusion gözegçiligi we dolandyryşy amala aşyrýan edara hökmünde çykyş edýär. Ýokary kazyýet diňe bir kazyýetleriň işiniň düzgünlerini kadalaşdyrman, eýsemde adwokatlaryň işiniň düzgünlerini hem kadalaşdyrýar. Onuň düzgünlerini prokurorlar hem berjaý etmäge borçlydyr. Ýokary kazyýet Tokioda ýerleşip, ol oturmaşlardan hem–de kazyýetiň 14 agzasyndan ybaratdyr. Ýokary kazyýet aşakda durýan kazyýetleriň raýat we jenaýat işi boýunça çykaran çözgütlerine we hökümlerine gelen närazylyklara, garşylyknamalara seredýän gutarnykly instansiýadyr.

Ýokary kazyýet kanun çykaryjylyk ýa-da dolandyryş namalarynyň konstitusiýa gabat gelmeýänligi baradaky gelen arzalara doly derejede, hökmany suratda seredýär. Şeýle-de konstitusiýa üýtgetmeler we goşmaçalar girizmekligi, ýa-da bolmasa ýokary kazyýet, ýa-da bolmasa ýokary kazyýetiň hut özüniň öňki çykaran çözgüdini üýtgetmeklige getirýän işlere hem seredýär.

Beýik kazyýetler – olar 8 sany bolup, döwletiň dürli böleklerinde ýerleşen uly şäherlerde ýerleşdirilýär. Bu kazyýetler nägilelik instansiýadaky esasy kazyýetler hökmünde çykyş etmeklik bilen, aşakda durýan kazyýetleriň jenaýat we raýat işi boýunça çykaran çözgütlerine we hökümlerine gelip gowşan arzalar boýunça 3 kazy kollegiýasynda seredýär. Şeýle-de ikinji instansiýadaky kazyýetler tarapyndan çykarylan çözgütlere hem seredýär. Mundan başga-da, kazyýetiň kollegiýa etmekliginde olar käbir döwlet jenaýatlaryna degişli işlere ýeerlerinde seredýärler.

Çäkleýin kazyýetler- Bu kazyýetler ýaponiýanyň kazyýet ulgamynyň möhüm bölegini emele getirýär. Olar 47 prefekturanyň her biriniň merkezinde ýerleşdirilýär. Territoriýal kazyýetler beýik we deslapky kazyýetlere degişli edilen işlerden başga, ähli raýat we jenaýat işleriniň birinji instansiýa degişli bolanlarynyň agramly bölegi seredýär . Bu kazyýetleriň käbir bölümleriniň ygtyýarlyklary olaryň derejesine görä çäklendirilýär . Şeýle-de bu kazyýetler deslapky kazyýetleri raýat işleri çykan çözgütlerine gelen arzalara seredip bilýärler .

Maşgala kazyýetleri- bu kazyýetler Ýaponiýanyň kazyýet ulgamynda aýratyn orny eýeleýärler. Maşgala kazyýetler edil çäkleýin kazyýetleriň derejesinde

görülyär we bu kazyýetler şol bir şäherlerde döredilýär. Olaryň ygtyýarlaryna är-aýalyň arasyndaky emläk we emläk däl häsiýetdäki mirasdüşerlik babatyndaky, şeýle-de 20 ýaşa çenli ýaşdaky bolan adamlaryň eden hukukbozujylyk hereketleri babatyndaky işlere seretmeklik degişli bolup durýar.

Maşgala kazyýetinda işlere düzgün boýunça bir kazy seredýär, ýöne aýratyn ýagdaýlarda işlere 3 kazy kollegiýasynda seretmeklik göz önünde tutulýar. Deslapky kazyýetler- iň aşaky kazyýet instansiýa bolup, (takmynan olar 600 sany) Uly bolmadyk möçberli talaplar boýunça raýat işlerine seredýärler, ýöne ol işler soňra ýokary kazyýetiň garamagynda hem bolýar. Jenaýat işleriniň arasynda bolsa, jerime görnüşindäki berilýän jezalar, şeýle-de käbir azatlykdan mahrum etmeklik ýaly jezalar hem seredilip bilinipdir. (Bu kazyýetler 3 ýyldan artyk azatlykdan mahrum edip bilmeýärler). Deslapky kazyýetlerde işler diňe bir kazynyň gatnaşmagy bilen seredilip, şol babatda çözgütlerdir hökümleri, hem şol kazy çykaryp bilýär. Ýapon kazyýetleriniň hiç birinde hem halk oturmaşlary ýokdur. Ähli kazyýetler öz wezipeleri 10 ýyllyk möhlet bilen bellenilýär.

Kazylary wezipä bellemeklik Minstrler kabineti tarapyndan amala aşyrylýar. Ministrler kabinetine, kazylary bellemek baradaky teklipleriň sanawyny ýokary kazyýet berýär.

Prokuratura edaralaryn ulgamy.

Ýaponiýanyň prokuratura edaralarynyň ulgamy aşakdakylardan ybarat:

Baş prokuratura;

Ýokarky prokuraturalar;

Ýerli prokuraturalar;

Uçastoklar boýunça prokuraturalar;

Prokuratura edalary Ýustisiýa ministriginiň ulgamyna girýärler. Ýöne olar derňew işleri boýunça prokurorlara gözegçiligi amala aşyrmaklyklyga hukugy ýokdur. Ýustisiýa ministri diňe Baş prokurora belli bir işler boýunça görkezme berip biler, ol hem Baş prokuror hökmünde garşylyk bildirip biler.

Ýaponiýanyň jenaýat kodeksi boýunça belleniýän jeza çäreleri:

Ölüm jezasy;

Mejbury zähmet bilen we mejbury däl zähmet bilen azatlykdan mahrum etmeklik;

Jerime;

Tusssag astyna almak;

Az möçberdäki jerime;

Emlägiň konfiskasiýa edilmegi goşmaça jeza çäresi hökmünde ulanylýar;

Ölüm jezasy syýasy gatnaşyklarda müşgülleriň ýüze çykmagyna getiren hereketler üçin ýeke-täk ölüm jezasy hökmünde ulanylýar; Alternatiw jeza çäresi hökmünde ölüm jeza ýurduň içki durmuşyndaky edilen hyýanatçylyklar üçin ulanylýar: ýagny ýaşayyş jaýynyň otlanmagy, partlama, suw alma, demir ýoldaky heläkçilik, öldürmeklik, öldürmek maksady bilen edilen garakçylyk hereketleri üçin ulanylyp bilner.

EDEBIÝAT:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow, Ösüşin täze belentliklerine tarap., Saýlanan eserler 1-2-nji tom, Aşgabat 2008-2009 ý.ý.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – “Ylym” neşirýaty – Aşgabat, 2007.
3. Gurbanguly Berdimuhamedow “Döwlet adam üçindir”. Aşgabat, 2008 ýyl.
4. Gurbanguly Berdimuhamedow, „Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary“, Aşgabat, 2007 ýyl.
5. Gurbanguly Berdimuhamedow “Eserler ýygyndysy”. Aşgabat, 2007 ýyl.
6. Gurbanguly Berdimuhamedow “Täze Galkynys eýýamy”. Aşgabat, 2007 ýyl.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistan Sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdydyr, Aşgabat, 2007ý.
8. “Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow gysgaça terjimehaly” . Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Baş arhiw müdirligi Türkmenistanyň Prezidentiniň Arhiw gaznasy Aşgabat, 2007 ýyl.
9. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanda durmuş ykdysady özgertmeleriň 2030-njy ýyla çenli Baş ugry milli maksatnamasy. Aşgabat, 2007 ýyl.

10. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty”. Aşgabat, 2007 ýyl.
11. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Daşary syýasaty, wakalaryň hronikasy. Aşgabat, 2007 ýyl.
12. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow, ”Türkmenistanyň Beýik Galkynys Eýýamynyň Konstitusiyasy hakynda”. Aşgabat, 2008 ýyl.
13. „Parahatçylyk, döredijilik, progress syýasatynyň dabaralanmagy“. Aşgabat, 2007 ýyl.
14. „Halkyň ynam bildireni“. Aşgabat, 2007 ýyl.
15. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. –Aşgabat, 2001.
16. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. (ikinci kitap) – Aşgabat, 2004.
17. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. Aşgabat, 1992, 2008.
18. Алебастрова И.А. Конституционное право зарубежных стран. учебное пособие М., 2000.
19. Арановский К. В. Государственное право зарубежных стран. учебное пособие. М., 2000.
20. Ардан Ф. Франция: Государственная система. М., 1994.
21. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. М., 1993.
22. Бернам Уильям. Правовая система США. М., 2006.
23. Бромхед П. Эволюция Британской Конституции. М., 1978.

24. Веденеев Ю.А. Политическая демократия и электорально-правовая культура граждан. // Государство и право. 1997. №2.
25. Деханов С.А. Бундестаг и Бундесрат ФРГ. М., 1995.
26. Дмитриев Ю.А., Комарова В.В. Референдум в системе народовластия. М., 1995.
27. Инако Ц. Современное право Японии. М., 1981.
28. Карапетян Л.М. Федеративное государство и правовой статус народов. М., 1996.
29. Кашкин С.Ю. Конституционное развитие Индийской республики. Автореф.докт.дис. М.,1994.
30. Комарова В.В. Формы непосредственной демократии в России. М., 1998.
31. Конституция Российской Федерации. М., 1993.
32. Конституции зарубежных стран М., 2001.
33. Крутоголов М.А. Конституционный совет Франции. М., 1993.
34. Лузин В.В. Президентская модель разделения властей (на примере США) // Государство и право. 1993. № 3.
35. Лучин В.О. Конституционные нормы и правоотношения. М.,1997.
36. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. М., 1997.
37. Маклаков Б.Б. Иностранное конституционное право М., 1996.
38. Марченко М.Н. Правовые системы современного мира. учебное пособие. М., 2001.

39. Органы власти штатов и местные органы управления в США. М., 1990.
40. Решетников Ф. М. Правовые системы стран мира. М., 1993.
41. Романов А.К. Правовая система Англии. М., 2002.
42. Федерация в зарубежных странах. М., 1993.
43. Савельев В.А. Капитолий США: прошлое и настоящее. М., 1989.
44. Сахаров Н.Л. Институт президента в современном мире. М., 1994.
45. Страшун Б. А. Государственное (конституционное) право зарубежных стран М., 1993 т. 1; 1995 т. 2.
46. Страны мира. Энциклопедический справочник.- Смоленск: Русич, 2001.
47. Сидихменов В.Я. Китай: общество и традиции. М., 1990.
48. Сумбатьян Ю. Г. Политические режимы в современном мире: сравнительный анализ. М., 1999.
49. Тихомиров Ю.А. Развитие теории конституционного права // Государство и право. 1998. № 7.
50. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран М. 1997.
51. Чиркин В.Е. Конституционное право в Российской Федерации. М., 2002.
52. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ. М., 1981.
53. Шаповал В.Н. Британская Конституция. Киев., 1991.

MAZMUNY

GIRIŞ.....	9
-------------------	----------

Umumy bölüm

Daşary ýurtlaryň konstitusion gurluşynyň esasy häsiýetleri

§1. Daşary ýurtlaryň konstitusiýalaryna umumy düşünje.....	11
---	-----------

§2. Döwlet häkimiýet bölünişigi barada düşünje.....	15
--	-----------

Daşary ýurtlaryň döwlet gurluş formasy

§1. Federasiýa we onuň görnüşleri.....	19
---	-----------

§2. Unitar döwletler we onuň görnüşleri.....	22
---	-----------

§3. Konfederasiýanyň aýratynlyklary.....	24
---	-----------

Daşary ýurtlaryň syýasy dolandyryş formasynyň görnüşleri

§1. Döwletiň dolandyryş formasy barada düşünje..	24
---	-----------

§2. Respublika we onuň görnüşleri.....	25
---	-----------

§3. Monarhiýa we onuň görnüşleri.....	28
--	-----------

Daşary ýurtlarda syýasy düzgün formasy

§1. Döwlet syýasy düzgün barada düşünje.....	30
---	-----------

Saýlaw hukugy barada umumy düşünje

§1.Saýlawlar barada düşünje	33
--	-----------

§2.Saýlawlarda ses bermek we onuň netijelerini kesgitlemek.....	35
--	-----------

§3. Sala salşyk barada düşünje we onuň görnüşleri.....	38
---	-----------

Ýörite bölüm

Russiýa Federasiýasynyň konstitusion hukugynyň esaslary

§1. Russiýa Federasiýasy.....	40
--------------------------------------	-----------

§2. Döwlet häkimiýet edaralarynyň ulgamy.....	43
--	-----------

§3. Hukuk ulgamy.....	48
------------------------------	-----------

Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň konstitusiýa hukugynyň esaslary

§1. ABŞ-nyň 1787-nji ýyldaky Konstitusiýasy.....	67
---	-----------

§2. ABŞ-da döwlet häkimiýet bölünişigi.....	69
--	-----------

Beýik Britaniýa (BB)

§1. Beýik Britaniýanyň konstitusiýasy barada

düşünje..... 72

§2. Beýik Britaniýa döwlet häkimiýet bölünişigi..... 73

Germaniýanyň konstitusiýa hukugynyň esaslary

**§1. Germaniýanyň 1949-njy ýyldaky konstitusiýanyň
esasy häsiýetleri.....77**

§2. Germaniýada döwlet häkimiýet bölünişigi..... 79

Italiýa respublikasynyň konstitusiýa hukugynyň esaslary

§1. Italiýanyň 1947-nji ýyldaky Konstitusiýasy..... 81

§2. Italiýada döwlet häkimiýet bölünişigi..... 86

Fransiýanyň konstitusiýa hukugynyň esaslary

**§1. Fransiýanyň 1958-nji ýyldaky Konstitusiýasy
we onuň esasy**

häsiýetleri..... 107

**§2. Fransiýada döwlet häkimiýet edaralarynyň
ulgamynyň gurluşy..... 108**

Hytaý Halk respublikasy

§1. Hytaý döwletiniň 1982-nji ýyldaky Konstitusiýasy we onuň häsiýetli aýratynlyklary.....	120
§2. Döwlet häkimiýetiniň ýokary edaralary.....	121

Hindistanyň Konstitusiýa hukugynyň esaslary

§1. Hindistanyň Konstitusiýasy we onuň häsiýetli aýratynlyklary.....	148
§2. Döwlet häkimiýetiniň ýokary edaralary.....	149

Ýaponiýanyň Konstitusiýa hukugynyň esaslary

§1. Ýaponiýanyň Konstitusiýasy.....	152
§2. Döwlet häkimiýetiniň ýokary edaralary.....	157

Edebiýat.....	165
----------------------	------------